

บทที่ 3

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมือง พ.ศ. 2500-2516

แม้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เกิดขึ้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองของไทยก็ยังคงมีปฏิสัมพันธ์ที่ติดต่อกันเรื่อยมา ถึงแม้ว่าฝ่ายการเมืองจะมีรัฐบาลโดยนายกรัฐมนตรีทำหน้าที่หัวหน้าในการบริหารปกครองประเทศตามระบอบประชาธิปไตย สถาบันสงฆ์กับฝ่ายอาณาจักรก็ยังคงให้ความอุปถัมภ์เกื้อกูลกันอยู่เช่นเดิม และปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวก็ยังคงมีความใกล้ชิดและเกี่ยวพันกันมากขึ้นในช่วง พ.ศ. 2500-2516 ด้วยเหตุผลหลายประการ เหตุผลสำคัญประการหนึ่งคือ การต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นนโยบายที่สำคัญของรัฐบาลในช่วงเวลาดังกล่าวที่มีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรีตามลำดับ

บทบาทของสถาบันการเมืองการปกครองที่มีต่อสถาบันสงฆ์

ในระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 2500-2516 ซึ่งเป็นยุคที่ประเทศไทยมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบเผด็จการทหารภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2500-2506) และจอมพลถนอม กิตติขจร (พ.ศ. 2506-2516) มีนโยบายที่สำคัญของประเทศ คือ การต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ พร้อม ๆ กับนโยบายที่จะพัฒนาประเทศให้เจริญ ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม นโยบายพัฒนาประเทศให้เจริญดังกล่าวมีความสัมพันธ์โดยตรงกับนโยบายต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โครงการพัฒนาชนบทในถิ่นทุรกันดาร เพราะเป็นพื้นที่ที่เสี่ยงต่อการเข้าแทรกซึมของฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ง่าย รัฐบาลจึงจำเป็นต้องเร่งรีบและเร่งรัดในการพัฒนาชนบทเพื่อความมั่นคงของประเทศ และเพื่อไม่ให้พื้นที่ชนบทกลายเป็นข้ออ้างสำหรับโจมตีรัฐบาลของฝ่ายคอมมิวนิสต์ในการพัฒนาประเทศให้เจริญด้วย

โครงการพัฒนาชนบทดังกล่าว รัฐบาลจำเป็นต้องมีการระดมพลังทางสังคมในหลาย ๆ ส่วนที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นหน่วยงานหลัก ทหาร ตำรวจ แพทย์ พยาบาล สถาบันการศึกษาต่าง ๆ หรือแม้แต่สถาบันสงฆ์ก็ได้เข้ามามีส่วนร่วมในโครงการนี้กับทางฝ่ายรัฐบาลด้วย แต่ทั้งนี้เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว กลับปรากฏว่าเกิดความวุ่นวายขึ้นภายในสถาบันสงฆ์ซึ่งเป็นปัญหาที่ยืดเยื้อมานาน ทำให้กลายเป็นอุปสรรคสำคัญของรัฐบาลในการที่จะใช้

สถาบันสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในการพัฒนาชนบท เพราะพระสงฆ์สามารถเข้าถึงประชาชนได้สะดวกและง่ายกว่ารัฐ ดังนั้นรัฐบาลจึงต้องเข้ามาบีบบทบาทในการจัดการสถาบันสงฆ์ให้เกิดความสงบ เป็นระเบียบเรียบร้อย และพร้อมที่จะตอบสนองและสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลได้ บทบาทของรัฐบาลที่มีต่อสถาบันสงฆ์ในยุคนี้ที่สำคัญ แบ่งเป็น 3 กรณี คือ กรณีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 กรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตตการี) และกรณีสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อต่าง ๆ

กรณีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

นับตั้งแต่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484¹ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า “มีโครงสร้างเป็นสังฆาธิปไตยที่สุด เพราะมีการแบ่งแยกอำนาจการออกกฎหมาย การบริหาร และการพิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ออกจากกันอย่างเป็นอิสระตามรูปแบบของระบอบประชาธิปไตย” (แสวง, ม.ป.ป.: 324-325) แต่ความเป็นไปของคณะสงฆ์ในเวลาดังกล่าวกลับไม่ได้มีความเป็นประชาธิปไตย ความสงบเรียบร้อยตามโครงสร้างของพระราชบัญญัติฉบับนี้ เพราะปรากฏข่าวลือ ใบปลิวโจมตีกันระหว่างพระสงฆ์สองนิกาย คือ มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย หรือการโจมตีกันเองระหว่างพระสงฆ์ในนิกายเดียวกัน ซึ่งความวุ่นวายและปัญหาที่เกิดขึ้นส่วนหนึ่งจึงมีสาเหตุมาจากระบบการบริหารปกครองภายในคณะสงฆ์ที่มีสัดส่วนของพระสงฆ์ระหว่างมหานิกายและธรรมยุติกนิกายที่ไม่สมดุลกันในการมีอำนาจบริหารกิจการคณะสงฆ์ในแต่ละฝ่ายกล่าวคือ พระสงฆ์มหานิกายมีจำนวนมากกว่าพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมาก แต่มีจำนวนคณะสังฆมนตรีในสังฆสถานน้อยกว่าพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่มีจำนวนน้อยกว่า ปัญหานี้เป็นปัญหาที่มีมานานแล้วนับตั้งแต่มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ในสมัยรัชกาลที่ 5 กลายเป็นปัญหาที่สร้างความอึดอัดใจในหมู่พระสงฆ์มหานิกายตลอดมาด้วย

ในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี คณะรัฐมนตรีมีมติแต่งตั้งคณะกรรมการร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่ขึ้นใน พ.ศ. 2503 ต่อมาเมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2505 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 โดยคำแนะนำและยินยอม

¹ ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก

ของสภาร่างรัฐธรรมนูญในฐานะรัฐสภาซึ่งมีผลบังคับใช้ตามกฎหมายตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2506 (ราชกิจจานุเบกษา, 2505: 44) สารสำคัญของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505¹ มีดังนี้

1. ยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งรวมไปถึงการยกเลิกสังฆสภา คณะสังฆมนตรี และคณะวินัยธร อำนาจที่องค์กรทั้งสามเคยใช้แยกจากกันเปลี่ยนมาเป็นสมเด็จพระสังฆราชและมหาเถรสมาคมเป็นผู้ใช้

2. ยกเลิกตำแหน่งประธานสังฆสภา สังฆนายก และประธานคณะวินัยธร อำนาจหน้าที่ทั้งหมดถูกรวมเข้าและมอบให้ประธานกรรมการมหาเถรสมาคมเป็นผู้ใช้

3. สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจสูงสุดในการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ใน 2 ตำแหน่ง คือ

3.1 ตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 8

3.2 ตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม โดยทรงบัญชาการคณะสงฆ์ร่วมกับมหาเถรสมาคมตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 9 และมาตรา 18

4. มหาเถรสมาคม ประกอบด้วย

4.1 สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช

4.2 สมเด็จพระราชาคณะทุกรูปเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง

4.3 พระราชาคณะซึ่งสมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้งเป็นกรรมการ มีจำนวนไม่ต่ำกว่า 4 รูป และไม่เกิน 8 รูป อยู่ในตำแหน่งคราวละ 2 ปี

¹ ดูการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 หน้า 112 และรายละเอียดทั้งหมดในภาคผนวก ข

5. การจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามที่กำหนดไว้ในกฎหมายเถรสมาคม ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค แบ่งเขตปกครองออกเป็น 4 ส่วน คือ ภาค จังหวัด อำเภอ และตำบล มีเจ้าคณะเป็นผู้ปกครองตามลำดับชั้น คือ เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล โดยมีรองเจ้าคณะเป็นผู้ช่วยเจ้าคณะนั้น ๆ ในส่วนของวัดมีเจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส หรือผู้ช่วยเจ้าอาวาสทำหน้าที่ปกครองดูแล

การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาใช้แทนพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นี้มีสาเหตุอันเนื่องมาจากปัญหาต่าง ๆ หลายประการ ดังนี้

1) โครงสร้างการบริหารและปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ไม่สอดคล้องกับนโยบายการปกครองประเทศของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในสมัยแห่งการปฏิวัติ และปกครองโดยระบบเผด็จการทหารที่มีการรวบอำนาจการตัดสินใจไว้ที่ผู้นำแต่เพียงผู้เดียว เหตุผลนี้ปรากฏในหมายเหตุท้ายข้อความของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ดังนี้

เหตุผลในการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ คือ โดยที่การจัดดำเนินการ คณะสงฆ์มิใช่เป็นกิจการอันพึงแบ่งแยกอำนาจดำเนินการด้วยวัตถุประสงค์เพื่อการ ถ่วงดุลย์ แห่งอำนาจเช่นที่เป็นอยู่ตามกฎหมายในปัจจุบัน และโดยที่ระบบเช่นว่านั้นเป็น ผลบั่นทอนประสิทธิภาพแห่งการดำเนินการ จึงสมควรแก้ไขปรับปรุงเสียใหม่ให้ สมเด็จพระสังฆราชองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ทางมหาเถร สมาคมตามอำนาจกฎหมายและพระธรรมวินัยทั้งนี้ เพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่ง พระพุทธศาสนา (ภาคผนวก ข)

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มีความเห็นว่า การปกครองระบอบประชาธิปไตยที่กำหนดให้มีการ ถ่วงดุลอำนาจกันนั้นนำมาซึ่งความล่าช้าและขาดประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน ดังนั้นจึงเห็น ว่าการแยกอำนาจบัญชาการคณะสงฆ์ออกเป็น 3 ทาง คือ สังฆสภา คณะสังฆมนตรี และคณะ วินัยธร ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 เป็นระบบที่ทำให้การดำเนินการคณะสงฆ์มี อุปสรรคและล่าช้า พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ที่ตราขึ้นใหม่จึงมีลักษณะที่สอดคล้อง และเอื้อต่อแนวทางการปกครองของรัฐในการที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจสูงสุดในการ บังคับบัญชาคณะสงฆ์เช่นเดียวกับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในฐานะนายกรัฐมนตรีและหัวหน้า คณะปฏิวัติ นอกจากนี้รัฐบาลยังสามารถตรวจสอบและควบคุมการบริหารกิจการคณะสงฆ์ได้

ตลอดเวลาในนามของการอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา (พระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ทุมมจิตโต), 2545: 72-73) ดังจะเห็นได้จากบทบัญญัติบางมาตราของพระราชบัญญัติฉบับนี้ ดังนี้

1) พระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง (มาตรา 7 และ 9)

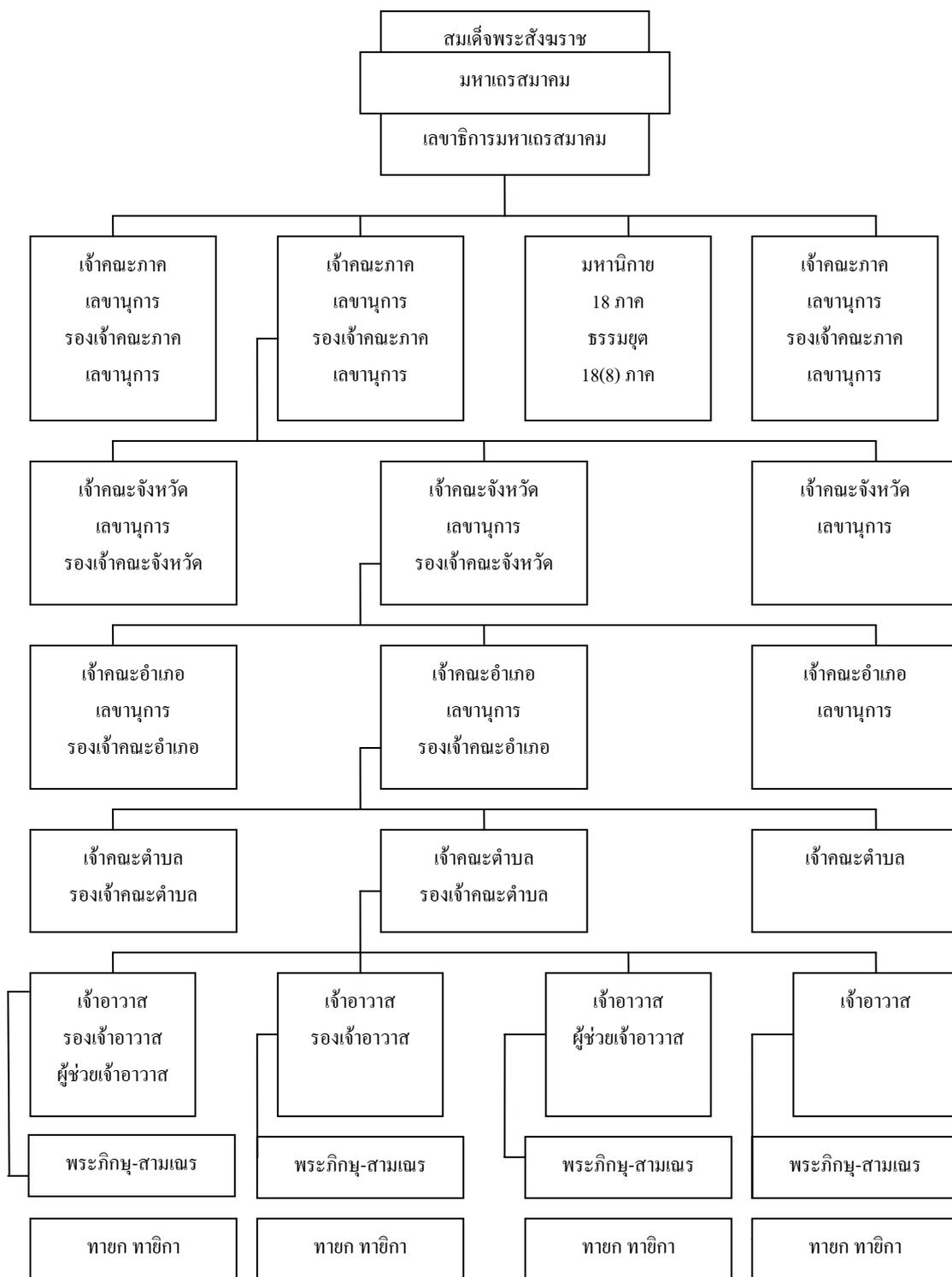
2) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการประกาศนามสมเด็จพระสังฆราช ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชในกรณีที่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างลง (มาตรา 10)

3) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้รักษาการตามพระราชบัญญัตินี้ และมีอำนาจออกกฎกระทรวงเกี่ยวกับการสร้างวัด การบริหารศาสนสมบัติของวัด และวางระเบียบการปกครองคณะสงฆ์จันนิกายและอนันนิกาย (มาตรา 6 32 40 และ 46)

4) ในการแต่งตั้งและถอดถอนกรรมการมหาเถรสมาคม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้ลงนามรับสนองพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช (มาตรา 19)

5) กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ เป็นศูนย์ประสานงานระหว่างรัฐบาลกับคณะสงฆ์ โดยอธิบดีกรมการศาสนาเป็นเลขาธิการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง และกรมการศาสนาทำหน้าที่สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม (มาตรา 13)

โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ในส่วนภูมิภาคที่แบ่งเป็น ภาค จังหวัด อำเภอ และตำบล ก็มีส่วนช่วยสนับสนุนนโยบายการพัฒนาประเทศของรัฐบาลด้วยเช่นกัน เช่น โครงการพัฒนาชุมชน โครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท หรือแม้แต่โครงการพระธรรมทูตและโครงการพระธรรมจาริกในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เพราะโครงสร้างดังกล่าวรัฐบาลสามารถแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบและจำนวนพระสงฆ์ให้ปฏิบัติงานเผยแผ่ธรรมะ และสนับสนุนงานการพัฒนาต่าง ๆ ได้ตามภาคในการปกครองคณะสงฆ์ (ภาคผนวก ก) ซึ่งมีจังหวัดต่าง ๆ สังกัดอยู่ใน 18 ภาค ของการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค

ภาพที่ 11 การปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505
ที่มา: ชำเลียง (2524-2525: 6)

2) ทัศนคติต่อสถาบันกษัตริย์ที่แตกต่างกันระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ กล่าวคือ สถาบันกษัตริย์ซึ่งถูกลดบทบาทและความสำคัญลงอย่างมากนับตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 มีความเกี่ยวข้องกับสถาบันสงฆ์นอกเหนือจากฐานะการเป็นพระมหากษัตริย์ คือ เป็นผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกายโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทำให้ธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายของเจ้ามีฐานะพิเศษในการปกครองคณะสงฆ์ของคณะสงฆ์ตั้งแต่แรกเริ่ม การปกครองคณะสงฆ์นับตั้งแต่มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445) เป็นต้นมา พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย มีบทบาทในการปกครองคณะสงฆ์ภายในมหาเถรสมาคมและสามารถปกครองพระสงฆ์มหานิกายได้ ในทางตรงกันข้าม พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายกลับปกครองพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายไม่ได้ และไม่ค่อยมีบทบาทในมหาเถรสมาคมเท่าใดนัก ต่อมาเมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้พยายามลดบทบาทความสำคัญทางสังคมของพระมหากษัตริย์ลงในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมืองที่ทรงไม่สามารถแสดงความคิดเห็นทางการเมืองใด ๆ ได้ ทรงมีฐานะเป็นเพียงพระประมุขแต่ในพระนามเท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรก็ถูกจำกัด เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม เห็นว่าประชาชนชื่นชมในพระบารมีอย่างมากเมื่อคราวเสด็จเยือนภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน พ.ศ. 2498 (พรรณี และม.ร.ว. ประกายทอง, 2526: 441) จนถึงกับไม่อนุญาติงบประมาณให้สำหรับการเสด็จเยี่ยมเยียนราษฎรในครั้งต่อ ๆ มา

ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ถูกลดบทบาทลงเช่นกัน เมื่อรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติลักษณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งมีลักษณะโครงสร้างการบริหารและปกครองคณะสงฆ์ที่แบ่งแยกอำนาจและถ่วงดุลอำนาจกัน สอดคล้องกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของฝ่ายอาณาจักรในเวลานั้น ในพระราชบัญญัติลักษณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 พระราชอำนาจและบทบาทของพระมหากษัตริย์ซึ่งเคยกำหนดไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) เช่น การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช การแต่งตั้งพระราชกณะ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง หรือเจ้าอาวาส ถูกลดลงเหลือเพียงบทบาทในการทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชเท่านั้น เป็นต้น และยังได้ยกเลิกข้อกำหนดที่ให้ธรรมยุติกนิกายมีฐานะพิเศษในมหาเถรสมาคมด้วย (ผาสุกและคริส, 2542: 440) อำนาจการบริหารมหาเถรสมาคมซึ่งแต่เดิมรวมศูนย์อยู่ภายใต้สมเด็จพระสังฆราชและสภาสงฆ์ที่อยู่ในความควบคุมของพระชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายจำนวนน้อย ก็ถูกเปลี่ยนเป็นสมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจแต่เพียงในนามมหาเถรสมาคมซึ่งมีพระชั้นผู้ใหญ่จากฝ่ายมหานิกายเป็นส่วนใหญ่เป็นผู้ควบคุมนโยบายต่าง ๆ แทน การปฏิรูปสถาบันสงฆ์ของจอมพล ป. พิบูลสงครามดังกล่าว ได้รับการคัดค้านจากพระชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายตั้งแต่ต้นเพราะสูญเสียอำนาจการ

บริหารปกครองในมหาเถรสมาคมที่ฝ่ายตนเคยมีมานาน ขณะที่พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายก็ไม่พอใจที่พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายซึ่งมีจำนวนน้อยกว่า แต่กลับมีส่วนในการเป็นฝ่ายบริหารปกครองคณะสงฆ์มากกว่าฝ่ายตนซึ่งมีจำนวนพระสงฆ์ทั่วประเทศมากกว่า ทำให้สังฆสภาพตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ไม่มีอำนาจการบริหารปกครองคณะสงฆ์อย่างเต็มที่เนื่องจากความขัดแย้งของพระสงฆ์ทั้งสองนิกาย

การแสดงบทบาทผู้นำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม และลคบทบาทของพระมหากษัตริย์ในทางศาสนาได้รับการโต้ตอบจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน เมื่อคราวที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ และได้แสดงตนเป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาเองอย่างเป็นทางการ ทั้งที่บทบาทนี้ควรจะเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมีฐานะเป็นองค์อุปถัมภ์ในพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงไม่ได้เสด็จร่วมในพิธีสำคัญของงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษที่รัฐบาลจัดขึ้น เนื่องจาก “ประชวรด้วยโรคหัวใจ” (พรรณี และม.ร.ว.ประกายทอง, 2526: 128)

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้แสดงบทบาทผู้นำเช่นเดียวกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม แต่มีลักษณะบุคลิกภาพที่เด็ดเดี่ยว การตัดสินใจที่เด็ดขาดรุนแรงกว่าจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่สุภาพเรียบร้อยแบบผู้ดี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ไม่มีทัศนคติที่ต่อต้านระบบกษัตริย์เหมือนจอมพล ป. พิบูลสงคราม แต่กลับฟื้นฟูบทบาทและความสำคัญของพระมหากษัตริย์โดยการแบ่งแยกบทบาทตามประเพณีของพระมหากษัตริย์ให้มีฐานะเป็นผู้นำทางด้านจิตวิญญาณและศีลธรรม แต่ไม่ได้มีพระราชอำนาจที่แท้จริง และให้ตนเองมีบทบาทในฐานะผู้ปฏิบัติดำเนินนโยบายการปกครองตามหลักการที่ถูกต้อง (ผาสุกและคริส, 2542: 477) จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ยังเข้ามาแทรกแซงภายในสถาบันสงฆ์เพื่อฟื้นฟูความสำคัญของธรรมยุติกนิกายขึ้นมาใหม่ เพราะธรรมยุติกนิกายมีความสำคัญต่อบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสถาบันสงฆ์ด้วย เหตุผลหนึ่งก็คือการที่ผู้สืบสายพระโลหิตของรัชกาลที่ 4 ผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกาย ต้องบวชในนิกายนี้ตามธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมา ธรรมยุติกนิกายเริ่มมีบทบาทในคณะสงฆ์อีกครั้งเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เลือกระงฆ์จากธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ปฎิรูปมหาเถรสมาคม โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ตามที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ลดปัญหาความขัดแย้งระหว่างนิกายลงได้ระดับหนึ่ง เนื่องจากพระราชบัญญัติฉบับนี้แยกการบริหารของมหานิกายและธรรมยุติกนิกายออกจากกัน อีกทั้งคณะสงฆ์ยังได้รับการอุปถัมภ์คุ้มครองจากรัฐตามมาตรา 42 และ 44 ด้วย โดยเฉพาะธรรมยุติกนิกายและวัดในนิกายนี้ได้รับการสนับสนุนจากนายกรัฐมนตรี และผู้นำกองทัพอย่างเปิดเผย

3) ความวุ่นวายในคณะสงฆ์ ในเวลานั้นภายในคณะสงฆ์ไทยมีปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้นมากมายหลายกรณี เริ่มตั้งแต่กรณีความขัดแย้งระหว่างมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ที่เป็นปัญหาสะสมมานานและยิ่งรุนแรงมากขึ้นเมื่อพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 บัญญัติให้มีการรวมนิกายสงฆ์เข้าด้วยกันตามมาตรา 60 (ภาคผนวก ก) คณะสงฆ์มหานิกายยืนยันที่จะรวมนิกายเข้าด้วยกันกับคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย แต่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกลับไม่ต้องการรวมนิกายด้วย และทำหนังสือกราบทูลแด่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก มีความโดยสรุปว่า

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484 จัดรูปเป็นการเมือง และให้ขึ้นแก่ตำแหน่งการเมือง มุ่งเปลี่ยนแปลงการพระศาสนาตั้งต้นแต่ให้รวมลัทธินิกายด้วยวิธีอันไม่เป็นตามคลองธรรมผิดหลักพระธรรมวินัยและศาสนประเพณีนิยม ขัดความประสงค์ของรัฐธรรมนูญ ก่อความระส่ำระสายร้าวรานในระหว่างนิกายของคณะสงฆ์ ทำให้การพระศาสนาเสื่อมลง ฝ่ายบ้านเมืองผู้มุ่งอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จึงสมควรพิจารณายกเลิก พ.ร.บ.นี้เสีย ไม่ควรปล่อยให้อาชุลยาแก่พระศาสนา ควรปรับปรุงขึ้นใหม่ในรูปอุปถัมภ์ให้การบริหารคณะสงฆ์เป็นไปตามพระธรรมวินัยและศาสนประเพณี และเพื่อความเป็นธรรมแก่คณะสงฆ์ทุกนิกาย (สำเนาหนังสือร้องเรียนและบันทึกคำชี้แจงประกอบหนังสือร้องเรียนเกี่ยวกับพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช 2484, 2518: 21-22)

คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายยังได้รื้อฟื้นตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งตราไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) กลับมาใช้อีกครั้งโดยแยกการปกครองออกมาปกครองกันเอง และไม่ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าคณะมหานิกาย แต่ถ้าเขตพื้นที่ใดมีเจ้าคณะเป็นฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ก็มีอำนาจปกครองทั้งสองฝ่ายได้ จึงเกิดเป็นเรื่องของพระธรรมยุติกนิกายปกครองพระมหานิกายได้ แต่พระมหานิกายปกครองพระธรรมยุติกนิกายไม่ได้ คณะสงฆ์มหานิกายไม่พอใจมากขึ้นจนต้องทำหนังสือกราบทูลต่อสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อมีการแต่งตั้งพระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) พระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกาย วัดมกุฏกษัตริยารามเป็นสังฆนายก เนื่องจากตำแหน่งสังฆนายกนี้เป็นของพระธรรมยุติกนิกายมาแล้ว 2 รูป และสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) พระเถระฝ่ายมหานิกาย วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ซึ่งพร้อมด้วยวัยวุฒิและสมณศักดิ์ที่สูงกว่าสมควรที่จะดำรงตำแหน่งสังฆนายก ปัญหาความขัดแย้งที่ตึงเครียดนี้เริ่มผ่อนคลายลงบ้างเมื่อสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีบัญชาให้พระเถระทั้งสองนิกาย จำนวน 16 รูป ไปประชุมที่ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร โดยคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายยินยอมให้แต่งตั้งสมเด็จพระ

พระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) เป็นสังฆนายกองค์ที่ 3 แต่มีการทำเงื่อนไขข้อตกลงที่เรียกว่า “ข้อตกลงตำหนักเพชร พ.ศ. 2494” ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2

ความขัดแย้งในหมู่คณะสงฆ์ยังเกิดขึ้นภายในนิกายเดียวกันด้วย เช่นในกรณีความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พื้น ชุตินฺธโร) เมื่อครั้งมีสมณศักดิ์เป็นพระปริยัติโสภณ กับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) เมื่อครั้งมีสมณศักดิ์เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ สาเหตุเนื่องมาจากการที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) ก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งต่าง ๆ อย่างรวดเร็วเนื่องจากท่านเป็นพระสงฆ์ที่เฉลียวฉลาด อัจฉริยะ มีวาตะคมคาย ได้รับตำแหน่งอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง โดยตำแหน่งหลังนี้ได้ถูกพระปริยัติโสภณ (พื้น ชุตินฺธโร) ในเวลานั้น แสดงความคิดเห็นคัดค้านว่า พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) เป็นคนอ่อนไม่เหมาะกับตำแหน่งนี้เพราะอาจถูกนิกายอื่นครอบงำได้ง่าย (แสวง, ม.ป.ป.: 237) แต่ก็ไม่เป็นผล และพระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) ก็ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรม ซึ่งนับเป็นพระราชาคณะชั้นสูงที่อายุน้อยที่สุดในช่วงนั้น ก่อให้เกิดความอิจฉาริษยา แข่งขันกันในกลุ่มพระเถระจนกลายเป็นความขัดแย้ง โดยท่านได้รับสมณศักดิ์สุดท้ายที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ราชละเอียดจะกล่าวในกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโสภณ (ปลอด อุตฺตการี) อีกต่อไป

4) การป้องกันภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากกรณีความขัดแย้งที่ได้กล่าวมาในข้อ 3 ยังเกิดความวุ่นวายขึ้นในคณะสงฆ์อีกหลายเรื่อง อาทิเช่น เรื่อง “การแต่งตั้งคณะสังฆมนตรี” ที่มีการเขียนรายงาน “พฤติกรรมของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า สังฆนายกชุดสมโนพินาศ และพฤติกรรมพระสังฆราชปลด และพฤติกรรมนายฟุ้ง ศรีวิจารณ์ อธิบดีกรมศาสนา” ให้นายกรัฐมนตรีทราบ (สจข., 2503: (6)สร 2.1.14/3) เรื่อง “ใบปลิวใส่ร้ายสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆนายก และสังฆมนตรี” เรื่อง “ใบปลิวยุยงสงฆ์ให้แตกแยก” (สจข., 2503: ก/ป 7/2503/สร 2.7) ซึ่งกรณีเหล่านี้รัฐบาลเกรงว่าจะมีพวกคอมมิวนิสต์เข้ามาบวชสวมรอยเพื่อทำลายพระพุทธศาสนา โดยทำให้คณะสงฆ์เกิดความวุ่นวายและแตกแยกก่อน ทำให้ในปี พ.ศ. 2503 รัฐบาลต้องออก “แถลงการณ์ของรัฐบาล” และ “คำแถลงของรัฐบาลเรื่องความเป็นไปในคณะสงฆ์” ซึ่งคำแถลงทั้งสองฉบับนี้ออกมาในระยะเวลาห่างกันเพียง 5 เดือน เพื่อให้รัฐบาลได้ชี้แจงและทำความเข้าใจกับประชาชนในเรื่องที่เกิดขึ้นภายในคณะสงฆ์ (คณะรัฐมนตรี, 2507: 194,260-261) อย่างไรก็ตามฝ่ายคณะสงฆ์เองโดยสำนักสังฆนายกได้ออก “คำแถลงการณ์ของคณะสงฆ์ เรื่องข่าวลือต่าง ๆ เกี่ยวกับวัดมหาธาตุ” เพื่อให้บรรดาพระภิกษุสามเณร และประชาชนได้ทราบเหตุผลและข้อเท็จจริงต่าง ๆ แต่คำแถลงการณ์ฉบับนี้ต่อมาได้มีคณะกรรมการสงฆ์วัดมหาธาตุฯทำ

หนังสือชี้แจงต่อสมเด็จพระสังฆนายกถึงข้อความในคำแถลงการณ์ของสำนักสังฆนายกที่มีข้อความคลาดเคลื่อนจากข้อเท็จจริงอยู่หลายประการ โดยเฉพาะในกรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (สจข., 2503: จ/2503/11 ป.1) ถูกถอดสมณศักดิ์และถูกสั่งให้สึกโดยพระบัญชาของสมเด็จพระสังฆราช ซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

ความหวาดเกรงภัยคอมมิวนิสต์ในเวลาดังกล่าว ทำให้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องคอยสอดส่องพฤติกรรมของบุคคลต่าง ๆ แม้แต่พระสงฆ์จนกระทั่งเกิดกรณีของ “พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ)” ซึ่งถูกกล่าวหาจากรัฐบาลว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ทำให้คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนำมาเป็นข้ออ้างอีกข้อในเรื่องปัญหาความล่าช้าของระบบการบริหารปกครองตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ในการตัดสินใจข้อกล่าวหานี้ นำไปสู่การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 เป็นผลสำเร็จ

จากปัญหาต่าง ๆ ข้างต้นที่เป็นสาเหตุนำไปสู่การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แทนพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 นี้ เห็นได้ว่า แท้จริงแล้วสาเหตุจากปัญหามาจากคณะสงฆ์เองที่แบ่งแยกเป็นสองนิกายมีการแบ่งแยกอำนาจ แข่งขันกันในการมีอำนาจภายในมหาเถรสมาคมเพื่อให้ได้มาซึ่งการบริหารปกครองคณะสงฆ์ทั้งหมด ผนวกกับการอาศัยสถานการณ์ความเป็นไปของประเทศเกี่ยวกับภัยลัทธิคอมมิวนิสต์และอำนาจของรัฐ นำมาใช้ทำลายคณะสงฆ์ฝ่ายตรงข้ามให้หมดอำนาจไปจากการบริหารปกครองคณะสงฆ์ที่มีอยู่ในมหาเถรสมาคม

เมื่อพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มีผลบังคับใช้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (อยู่) วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม และเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ซึ่งต่อมาสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (อยู่) ในฐานะองค์ประธานได้แต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคมชุดแรกขึ้น 7 รูป คือ

1. สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์	(อยู่) วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร ประธาน
2. สมเด็จพระมหาวีรวงศ์	(จวน) วัดมกุฏกษัตริยาราม
3. สมเด็จพระวันรัต	(ปุ่น) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
4. พระอุบาลีคุณูปมาจารย์	(วาสน์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม
5. พระธรรมปัญญาบดี	(วน) วัดอรุณราชวราราม

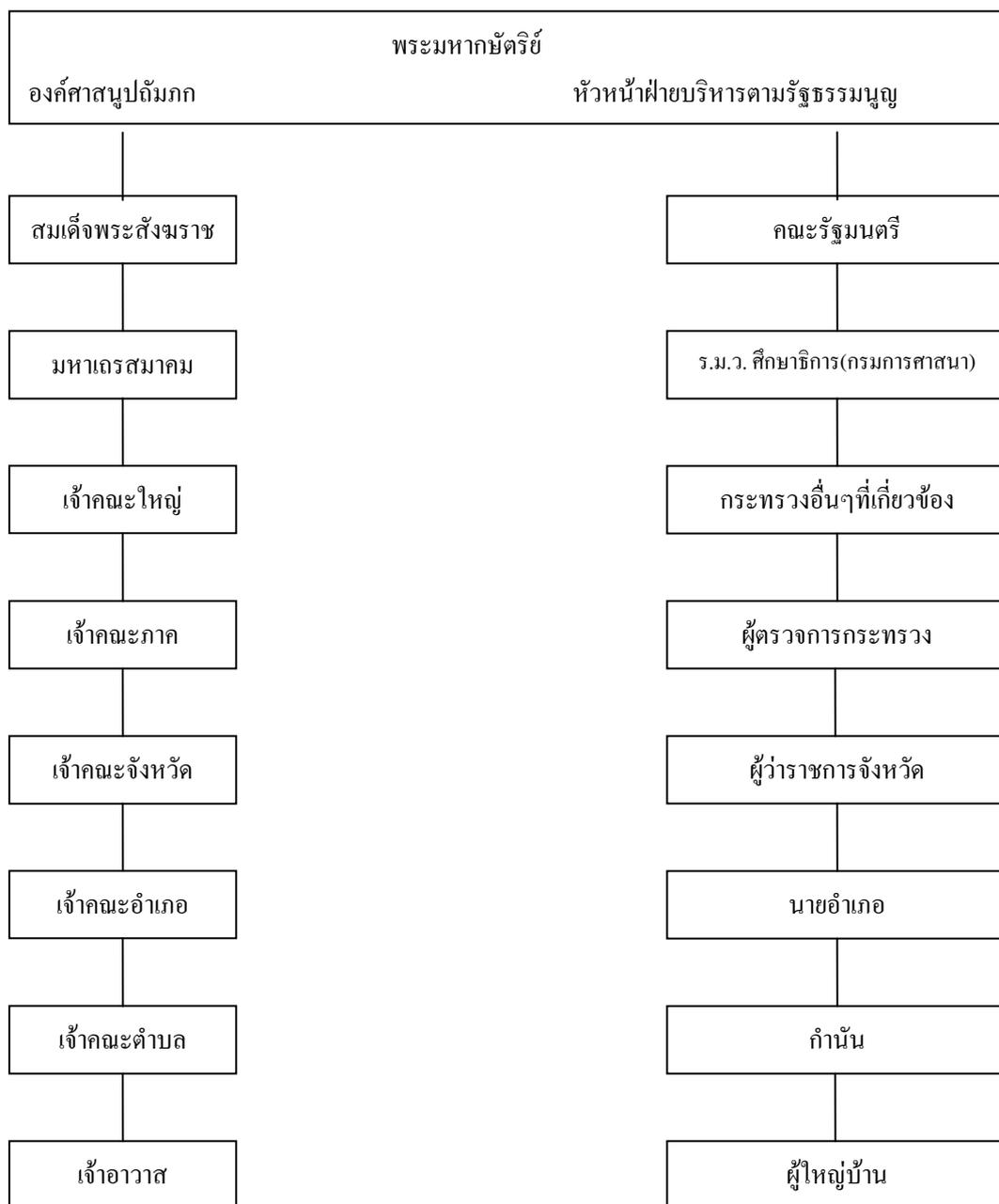
6. พระศาสนโสภณ¹ (เจริญ) วัดบวรนิเวศวิหาร
 7. พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ถ้ำถ้ำ) วัดอนงคาราม

มหาเถรสมาคมชุดแรกตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 นี้ ได้จัดเปิดการประชุมขึ้นครั้งแรกที่พระอุโบสถวัดสระเกศฯ โดยเป็นการประชุมพิจารณากำหนดระเบียบการประชุมมหาเถรสมาคม กฎข้อบังคับของมหาเถรสมาคม และกำหนดอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งการประชุมครั้งนี้ไม่อนุญาตให้บุคคลภายนอกเข้าฟัง ในการนี้ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีได้ส่งสารแสดงความยินดีต่อมหาเถรสมาคมด้วย (สจช., 2506: ก/ป7/2506/ศษ 4.4) รัฐบาลโดยอธิบดีกรมการศาสนาซึ่งมีตำแหน่งเป็นเลขาธิการมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่ง ได้จัดระบบงานของกรมการศาสนาใหม่ โดยจัดตั้ง “สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคม” ขึ้นเพื่อรับสนองงานของสมเด็จพระสังฆราช มหาเถรสมาคม และคณะสงฆ์โดยเฉพาะ ทั้งนี้รัฐบาลหวังว่า “จะสามารถกำจัดความรู้สึกที่ว่ากรมการศาสนาปกครองบังคับบัญชาพระสงฆ์ หรือพระสงฆ์อยู่ใต้ปกครองของกรมการศาสนาให้หมดสิ้นไป” ซึ่งสำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคมนี้เป็นไปตามที่พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้ระบุไว้ในมาตรา 13 ที่ให้กรมการศาสนาทำหน้าที่สำนักเลขาธิการมหาเถรสมาคมด้วย มหาเถรสมาคมจึงบริหารปกครองคณะสงฆ์ไทยเรื่อยมาพร้อมกับให้ความร่วมมือกับรัฐบาลเมื่อทางรัฐบาลขอความร่วมมือในกรณีต่าง ๆ เช่น การ “ขอความร่วมมือป้องกันบ่อนทำลายพระพุทธศาสนา” ภายหลังจากที่รัฐบาลโดย พล.อ.ประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยได้เปิดเผยถึงแผนการทำลายความมั่นคงของชาติของฝ่ายคอมมิวนิสต์ที่จะทำการบ่อนทำลายเป็น 3 ทางด้วยกัน คือ ทางด้านศาสนา ด้านการปกครอง และด้านสังคมและเยาวชน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 มาบังคับใช้แล้ว ก็ยังปรากฏว่ามีปัญหาในการบริหารปกครองคณะสงฆ์เกิดขึ้นอยู่เสมอ แม้ว่าปัญหาความขัดแย้งระหว่างนิกายได้ลดน้อยลงบ้างแล้วก็ตาม แต่ยังคงมีปัญหาอื่น ๆ ตามมาอีก เช่น ปัญหาการบริหารงานภายในมหาเถรสมาคม ปัญหาการแต่งตั้งสมณศักดิ์ หรือปัญหาการจัดการศึกษาสำหรับพระสงฆ์สามเณร เป็นต้น จึงทำให้เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อขอแก้ไขปรับปรุงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 อีกในช่วงปลายสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร แต่ได้เงียบหายไปเมื่อเกิด

¹ เนื่องจากเมื่อเกิดกรณีคดีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโสภณ (ปลอด อดุลการี) มีการยกเลิกตำแหน่งสมณศักดิ์ทั้งสองตำแหน่ง โดยตำแหน่งพระศาสนโสภณเปลี่ยนเป็น พระศาสนโสภณ แทน ดูรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และได้กลับมาเคลื่อนไหวเรียกร้องเรื่อยมาหลังจากหมดยุครัฐบาลเผด็จการทหารนี้ก็นำไปสู่การตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ที่มีผลบังคับใช้จนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 12 ความสัมพันธ์ระหว่างฝ่ายอาณาจักรกับศาสนจักรในเชิงอุปถัมภ์และการคู่ขนานตามสายการบังคับบัญชา

ที่มา: สมบูรณ์ (2527: 72)

กรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตฺตการี)

การเข้ามามีบทบาทในสถาบันสงฆ์ของสถาบันการเมืองการปกครองโดยรัฐบาลในกรณีพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)และพระศาสนโศภน(ปลอด อุตฺตการี)นี้เป็นอีกกรณีหนึ่งที่เกิดขึ้นในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แม้ว่ากรณีนี้จะเกิดขึ้นก่อนการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ก็ตาม แต่ก็ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งที่มีผลต่อการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ในเวลาต่อมาด้วย และเพื่อให้เห็นความต่อเนื่องของเหตุการณ์จึงนำมาเขียนต่อในที่นี้เพราะกรณีนี้ใช้เวลาดำเนินการอยู่หลายปีจึงจะยุติลงอย่างสงบเรียบร้อย

กรณีพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)และพระศาสนโศภน(ปลอด อุตฺตการี)นี้จะกล่าวควบคู่กันไป แต่จะเน้นไปที่กรณีกรณีพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)เป็นหลัก เพราะกรณีนี้เป็นสาเหตุของเรื่องซึ่งพระศาสนโศภน(ปลอด อุตฺตการี) เพียงแต่ได้รับผลกระทบไปด้วย เนื่องจากพระเถระทั้งสองรูปสนิทสนมกัน และพระศาสนโศภน(ปลอด อุตฺตการี)ได้คัดค้านสังฆมนตรีที่ปฏิบัติต่อพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) อย่างไม่ถูกต้องและขาดความยุติธรรม จึงถูกตั้งข้อกล่าวหาไปพร้อม ๆ กับพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ด้วย

พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) มีนามเดิมว่า คำตา นามสกุล ดวงมาลา ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น อาจ ดวงมาลา (อติศักดิ์, 2546: 1) เกิดเมื่อวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2446 ที่บ้านไต้้น ตำบลบ้านไต้้น อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ใน พ.ศ. 2459 ได้บรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดศรีจันทร์ บ้านไต้้น โดยมีพระอาจารย์หน่อ เจ้าอาวาสวัดศรีจันทร์ เป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านได้ศึกษาอักษรลาวและหนังสือไทยควบคู่กันไป ต่อมา พ.ศ.2460 ได้สมัครเข้ารับการอบรมวิชาครูที่โรงเรียนขอนแก่นวิทยาคาร และได้รับบรรจุเป็นครูประจำตำบลเมืองเก่าอยู่ 3 ปี จึงลาออกมาศึกษาพระปริยัติธรรมที่กรุงเทพฯ ด้วยความอุปการะของพระครูพิศาลธัญเขตต์ วัดกลางเมืองเก่า เจ้าคณะเมืองขอนแก่นสมัยนั้น โดยพำนักอยู่ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ภายใต้การปกครองดูแลของสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพโมลี โดยมีสมเด็จพระวันรัต (ฑิต อุทโย) เป็นอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ท่านได้รับการอุปสมบทเมื่อ พ.ศ. 2466 ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ โดยมีพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เฮง เขมจารี) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระญาณสมโพธิ (สวัสดี กิตฺติสาร) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระศรีสมโพธิ (ช้อย ฐานทศโต) เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ได้รับฉายาว่า อาสโภ และสอบได้เปรียญธรรม 8 ประโยค ใน พ.ศ. 2472

ท่านเริ่มเข้าสู่งานการบริหารคณะสงฆ์ในพ.ศ. 2474 โดยไปตรวจการคณะสงฆ์และเทศน์สอนประชาชนในนามเจ้าคณะจังหวัดมณฑลอยุธยาในเขตจังหวัดสระบุรี ต่อมาในพ.ศ. 2478 ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดสุวรรณคาราราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และเจริญก้าวหน้าขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งเป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษา เป็นแม่กองธรรมสนามหลวง และเจ้าคณะจังหวัดพระนครศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2488 ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นอธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ รูปที่ 16 และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองด้วยใน พ.ศ. 2491 โดยดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง 4 สมัย คือ พ.ศ. 2491 2493 2494 และ 2498 ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2531 และใน พ.ศ. 2532 ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก ส่วนในด้านสมณศักดิ์นั้นได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ตามลำดับตั้งแต่ พ.ศ. 2477 ถึง พ.ศ. 2492 ดังนี้คือ พระศรีสุธรรมมุนี พระราชาคณะ เสมอชั้นราช ในราชทินนามเดิมคือ พระศรีสุธรรมมุนี พระเทพเวที พระธรรมไตรโลกาจารย์ และพระพิมลธรรม ส่วนสมณศักดิ์สุดท้ายนั้นได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2528 นอกจากนี้ท่านยังได้รับสมณศักดิ์เป็น “อรรคมหาบัณฑิต” จากรัฐบาลสหภาพพม่า ใน พ.ศ. 2496 ด้วย สมเด็จพระพุฒาจารย์(อจ อาสโภ) มรณภาพด้วยโรคหัวใจ เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2532 สิริรวมอายุได้ 86 ปี 1 เดือน

สำหรับเหตุการณ์ที่ทำให้สมเด็จพระพุฒาจารย์(อจ อาสโภ) ต้องมีความพลิกผันในสมณเพศนี้ เริ่มสะสมตัวมาตั้งแต่เมื่อครั้งยังมีสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ เนื่องจากในเวลานั้นพระพิมลธรรม (ซ้อย ฐานตฺโต) ได้มรณภาพลง ทำให้ตำแหน่งสำคัญ ๆ ทางการปกครองคณะสงฆ์ว่างลงถึง 3 ตำแหน่ง คือ เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เจ้าคณะตรวจการภาค 1 และสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ทำให้พระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) สังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ ผู้สั่งการแทนสังฆนายกต้องพิจารณาคัดเลือกพระเถระมากราบทูลแต่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก เพื่อให้ทรงมีพระบัญชาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ต่อไป พระปริยัติโสภณ (พิน ชุติณฺโรวโร) วัดสามพระยา สังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การสาธารณูปการ ได้แสดงความคิดเห็นว่า

การถึงแก่กรรมของพระพิมลธรรม (ซ้อย ฐานตฺโต) ครั้งนี้ ถือว่าเป็นการเสียเลือดเนื้อครั้งยิ่งใหญ่ของมหานิกาย พระเถระที่จะขึ้นมาดำรงตำแหน่งนี้สืบแทน จะต้องเป็นผู้ที่มีความเข้มแข็ง และกล้าหน้าหนำคณะต่อสู้กับนิกายอื่นที่กำลังผจญอยู่ในขณะนี้ได้ ผมเห็นว่า ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตร เป็นพระมหาเถระที่มีความเข้มแข็งที่จะนำหน้าคณะได้อย่างมีศักดิ์ศรี ส่วนพระธรรมไตรโลกาจารย์

(อาจ อาสโภ) นั้นเป็นคนอ่อนไม่ควรจะขึ้นมารับตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง เพราะอาจถูกนิกายอื่นครอบงำได้ง่าย ควรให้เลื่อนขึ้นมาเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษาย่อมเหมาะสมกว่า เพราะท่านเป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษายู่แล้ว มีความคุ้นเคยและถนัดงานด้านนี้มานาน... (แสวง, ม.ป.ป.: 237)

เมื่อพระปริยัติโสภณ (พื้น ชุตินฺธโร) ได้แสดงความคิดเห็นออกมาแล้ว จึงได้ไปกราบเรียนสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) สังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษาย่อมเป็นการภายในก่อน ซึ่งสมเด็จพระวันรัต(ปลด กิตฺติโสภโณ) ก็เห็นชอบด้วย จากนั้นพระปริยัติโสภณ(พื้น ชุตินฺธโร) ได้ไปปรึกษากับสังฆมนตรีฝ่ายมหานิกายบางรูป ตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางท่านในกรมการศาสนาและในกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งทุกท่านต่างเห็นชอบด้วยกับแนวความคิดนี้ แต่ปรากฏว่าเมื่อมีประกาศแต่งตั้งสังฆมนตรีออกมา พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) ได้ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองและเป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ องค์กรที่ 16 อีกตำแหน่งด้วย ส่วนพระปริยัติโสภณ (พื้น ชุตินฺธโร) ได้ดำรงตำแหน่งสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษาย่อม ทำให้พระปริยัติโสภณ (พื้น ชุตินฺธโร) ยืนหนังสือขอลาออกจากตำแหน่งสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษาย่อม โดยไม่ยอมฟังเสียงทัดทานใด ๆ และสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก ก็ทรงอนุমัติโดยไม่ได้ทรงทักท้วง และพระปริยัติโสภณ (พื้น ชุตินฺธโร) ก็ได้กลับไปดำเนินกิจกรรมของสำนักอบรมครูวัดสามพระยาของตนอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่ง กรณีนี้ทำให้เกิดความแตกแยกขึ้นอีกในคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย โดยมีการแบ่งแยกกันออกเป็น 2 สาย คือ สายวัดเบญจมบพิตรฯและวัดสามพระยากับสายวัดมหาธาตุฯ

ต่อมาพระธรรมไตรโลกาจารย์ (อาจ อาสโภ) ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระพิมลธรรมได้มีเหตุให้ท่านต้องขัดแย้งกับพระฝ่ายธรรมยุติกนิกายอีกในกรณีที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ได้ร่วมเป็นผู้นำกับพระเถระฝ่ายมหานิกายมี พระธรรมดิลก (ปุณ ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พระธรรมไตรโลกาจารย์ (ฐิติญาณมหาเถร) วัดอรุณราชวราราม เป็นต้น ทำหนังสือคัดค้านการแต่งตั้งพระศาสนโสภณ (จวน อุฏฺฐายี) พระฝ่ายธรรมยุติกนิกายเป็นสังฆนายกและขอให้ถวายตำแหน่งสังฆนายกแต่สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ทั้งนี้เนื่องจากการแต่งตั้งสังฆนายกในครั้งนั้น แม้ว่าจะได้ดำเนินการถูกต้องตามขั้นตอนของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ทุกประการ แต่วิธีการพิจารณาคัดเลือกตัวบุคคล เพื่อดำรงตำแหน่งนี้ได้กระทำกันอย่างรวบรัดเป็นการภายในเฉพาะฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น พระเถระผู้ใหญ่ฝ่ายมหานิกายไม่มีโอกาสได้ทราบเรื่องหรือได้รับการปรึกษาหารือแต่อย่างใด คล้ายกับเป็นการจงใจที่จะผูกขาดตำแหน่งสังฆนายกซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดทางฝ่ายบริหาร ให้อยู่ในความครอบครองของพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น

ทั้งนี้เพราะตำแหน่งสังฆนายกนี้ถูกผูกขาดอยู่กับพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายมาตั้งแต่ พ.ศ. 2485 มาแล้ว 2 รูป คือ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์(อ้วน ติสุโส) วัดบรมนิวาส (พ.ศ. 2485-2489) และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส (พ.ศ. 2489-2494) ส่วนพระศาสนโศภน (จวน อุฏฐายี) เป็นรูปที่ 3 ทำให้พระเถระฝ่ายมหานิกายรู้สึกไม่พอใจและเห็นว่าตำแหน่งสังฆนายกที่เคยแต่งตั้งมาล้วนเป็นพระเถระระดับสมเด็จพระราชาคณะทั้งสิ้น แต่พระศาสนโศภน (จวน อุฏฐายี) ยังเป็นเพียงรองสมเด็จพระราชาคณะ จึงไม่ควรตั้ง เพราะยังมีพระเถระระดับสมเด็จพระราชาคณะอยู่ คือสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ซึ่งมีวิบูลย์และสมณศักดิ์ที่เหมาะสมกว่า โดยหนังสือคัดค้านดังกล่าวมี 2 ฉบับ ฉบับหนึ่งถึงจอมพลป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี (สจข., 2494: สร 0201.10/145) อีกฉบับกราบทูลแด่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก อย่างไรก็ดีเหตุการณ์ความตึงเครียดที่รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ นี้ ได้คลี่คลายลงเมื่อสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงยินยอมและมีพระบัญชาเรียกพระเถระทั้ง 2 ฝ่าย จำนวน 16 รูป ไปประชุมตกลงกันในวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2494 ที่ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร โดยพระฝ่ายธรรมยุติกนิกายยินยอมให้แต่งตั้งพระฝ่ายมหานิกายเป็นสังฆนายกองค์ที่ 3 คือ สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) และมีการทำเงื่อนไขข้อตกลงที่เรียกว่า “ข้อตกลงตำหนักเพชร พ.ศ. 2494” ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งต่อมาจึงมีพระบัญชาของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าประกาศแต่งตั้งสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) เป็นสังฆนายก พร้อมกับการแต่งตั้งสังฆมนตรี (แถลงการณ์คณะสงฆ์, 2494: 203-206) โดยพระพิมลธรรม (อจ อาสโภ) ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองอีกด้วย ซึ่งสังฆมนตรีชุดนี้ดำรงตำแหน่ง 2 สมัย คือ พ.ศ. 2494 และ พ.ศ. 2498

การเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองของพระพิมลธรรม (อจ อาสโภ) ซึ่งมีแนวความคิดในการปฏิรูปพุทธศาสนาทำให้ท่านได้ทำงานปฏิรูปพุทธศาสนาอย่างจริงจัง จนมีผลงานที่โดดเด่นปรากฏให้เห็น เช่น การส่งเสริมการศึกษาของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ให้มีความก้าวหน้าและพัฒนาอย่างมากจนทำให้วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในสมัยพระพิมลธรรม (อจ อาสโภ) กลายเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาของพระสงฆ์มหานิกายจำนวนมาก มีการฟื้นฟูและส่งเสริมการศึกษาวิปัสสนากรรมฐานอย่างเป็นระบบตามแบบพม่า มีผู้สนใจเข้าศึกษาจำนวนมาก ทั้งพระสงฆ์มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย รวมทั้งประชาชนทั่วไป ดำเนินการตรวจชำระและจัดพิมพ์คัมภีร์ต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาขึ้น เช่น คัมภีร์ธรรมปทัฏฐกถา มงคลทีปนี พระไตรปิฎก เป็นต้น เพื่อให้คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายทั่วประเทศมีคัมภีร์เหล่านี้ไว้ใช้ศึกษาค้นคว้าเป็นของตนเอง ขยายการสอบธรรมสนามหลวงไปสู่ประเทศมาเลเซีย จัดตั้งโรงเรียนบาลีมัธยมศึกษาพระอภิธรรม และส่งครูอาจารย์ตลอดจนนิสิตมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปศึกษาต่อ

ต่างประเทศ เช่น ประเทศสหภาพพม่า อินเดีย ญี่ปุ่น และสหรัฐอเมริกา เพื่อให้พระสงฆ์เหล่านี้ กลับมาช่วยสนองงานของคณะสงฆ์ในด้านการศึกษาและด้านอื่น ๆ ต่อไป ท่านยังได้เดินทางไป ประกาศพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยในประเทศต่าง ๆ ทั้งใน เอเชีย ยุโรป และอเมริกา จนเป็น เหตุให้มีการสร้างวัดไทยขึ้นตามแรงศรัทธาของประชาชนในกลุ่มประเทศเหล่านี้สืบต่อมาถึง ปัจจุบันด้วย และยังได้เข้าร่วมประชุมใหญ่สามัญประจำปีขององค์การฟื้นฟูศีลธรรม หรือ องค์การ เอ็ม.อาร์.เอ. (Moral Re-Armament) ใน พ.ศ. 2502 เพื่อเป็นการแสดงความเป็นมิตรไมตรีกับผู้นำ ของศาสนาต่าง ๆ ในคราวเดียวกันด้วย

ขณะเดียวกัน การที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็นพระสงฆ์ที่มีแนวความคิดเสรี มีความเป็นประชาธิปไตย (Jackson, 1989: 95) ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านเสนอแนวทางวิปัสสนา เป็นวิธีที่มวลชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในพุทธศาสนาได้เหมือนกันหมดตามหลักประชาธิปไตย (ผาสุกและคริส, 2542: 633) การทำงานเพื่อการปฏิรูปพุทธศาสนาของพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ในบางกรณีก็เป็นสิ่งที่ขัดแย้งต่อนโยบายของรัฐบาล โดยเฉพาะนโยบายต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์ ที่ พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) มีความเห็นว่า การห้ามพวกคอมมิวนิสต์เข้ามาบวชในพุทธศาสนา นั้นไม่ตรงกับหลักการของพุทธศาสนา เป็นการเลือกปฏิบัติขัดขวางคนที่ต้องการเข้าสู่สมณเพศ (Somboon, 1982: 58) ท่านจึงประกาศหลักการอนุญาตให้คอมมิวนิสต์สามารถบวชได้ในพุทธ ศาสนา (คณินนิตย, 2532: 33) และท่านยังได้เดินทางไปเยือนสหภาพพม่าตามคำเชิญของรัฐบาล สหภาพพม่า มีการส่งพระนิสิตไปศึกษาวิปัสสนากรรมฐานที่พม่า รับพระสงฆ์พม่ามาศึกษาใน ประเทศไทย รวมทั้งการก่อตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานแบบพม่าและเชิญพระสงฆ์พม่าที่เชี่ยวชาญ ด้านนี้มาสอน การกระทำเหล่านี้แม้ว่าท่านจะกระทำด้วยความบริสุทธิ์ใจก็ตามแต่ก็ต้องตกเป็นที่ พังเล็งของรัฐบาลและพระเถระผู้ใหญ่ในสังฆสภา เนื่องจากสหภาพพม่าในเวลานั้นปกครองด้วย ระบอบสังคมนิยม นอกจากนี้การที่ท่านมีความสนิทสนมกับนายปรีดี พนมยงค์ และได้แวะเยี่ยม สันทนาการกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม อดีตนายกรัฐมนตรีซึ่งลี้ภัยการเมืองอยู่ที่ประเทศญี่ปุ่น ใน ระหว่างที่ท่านเดินทางไปประกาศพระพุทธศาสนา ซึ่งทั้งสองเป็นฝ่ายตรงข้ามทางการเมืองของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำให้มีผู้ไม่หวังดีทั้งที่เป็นพระฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย โดยเฉพาะพระสงฆ์ที่เคยมีความขัดแย้งกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) มาก่อน รวมทั้งฆราวาส ที่ไม่เห็นด้วยและไม่พอใจในผลงานที่โดดเด่นและความนิยมในตัวท่าน พยายามนำเรื่องราวเหล่านี้ มาเป็นประเด็นทางการเมืองรายงานต่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี เพื่อหวังใช้อำนาจ ของผู้นำรัฐบาลเป็นหนทางในการกำจัดพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ให้พ้นไปจากการมีอำนาจ ในการปกครองคณะสงฆ์

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้รับรายงานเกี่ยวกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ประกอบกับเมื่อเวลาที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เดินทางไปตรวจราชการในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประชาชนและพระสงฆ์มาต้อนรับไม่มากเท่าที่ควร ผิดกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ที่เดินทางไปตรวจการคณะสงฆ์ในเวลาถัดมา ปรากฏว่ามีพระสงฆ์และประชาชนมาต้อนรับและอำนวยความสะดวกจำนวนมาก ยิ่งทำให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ไม่พอใจ และพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ก็ถูกเพ่งเล็งในแง่ลบมากขึ้น

ในระหว่างนั้นยังมีบางฝ่ายวางแผนเตรียมการใส่ความพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ด้วยข้อหาทางพระวินัยชั้นร้ายแรง เรื่องนี้ได้ล่วงรู้ไปถึงพระศาสนโสภณ (ปลอด อุตตการี) วัดราชาธิวาสวิหาร ซึ่งเป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การปกครอง เป็นพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ฝักใฝ่ในเรื่องวิปัสสนาธุระเช่นเดียวกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และมีความสนิทสนมเคารพนับถือกัน พระศาสนโสภณ (ปลอด อุตตการี) ได้กล่าวเป็นการภายในว่า

...การทำเช่นนั้นไม่ถูก ถ้าจะกล่าวหาและลงโทษเขาอย่างนั้น จะต้องมีการสอบสวนทวนความให้ถูกต้องตามกระบวนการของพระธรรมวินัยและกฎหมายเสียก่อน หากไม่ทำเช่นนั้นก็จะขอคัดค้านให้ถึงที่สุด (แสวง, ม.ป.ป.: 287)

ขณะเดียวกัน พระศาสนโสภณ (ปลอด อุตตการี) ยังได้ทราบถึงความประพฤติกที่ไม่เหมาะสมของพระมหาเถระผู้ทรงอำนาจบางอย่างชัดแจ้งเกินไปด้วย ด้วยเหตุผลดังนี้ทำให้พระศาสนโสภณ (ปลอด อุตตการี) นอกจากจะถูกกดดันให้ออกจากอำนาจการปกครองคณะสงฆ์แล้ว ท่านยังคงเป็นเป้าหมายสำคัญอีกรูปหนึ่งคู่กับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ที่จะต้องถูกขจัดออกไปจากคณะสงฆ์ด้วยวิธีการที่รุนแรงในเวลาไล่เลี่ยกัน

ต่อมาสมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ 14 ในวันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ. 2503 สืบแทนสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ซึ่งสิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2501 ขณะที่สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฺฐายี) ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆนายก และมีการแต่งตั้งคณะสังฆมนตรีชุดใหม่โดยไม่มีพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) และพระศาสนโสภณ (ปลอด อุตตการี) ร่วมอยู่ในคณะสังฆมนตรีชุดนี้ด้วย การดำเนินการใส่ความแก่พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) จึงได้เริ่มขึ้นเมื่อวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2503 สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฺฐายี) สังฆนายก พระธรรมรัตนากร(ทรัพย์ โฆสโก) สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง

พระธรรมคุณากรณ์ (พิน ชุติณฺโธ) สังฆมนตรีว่าการองค์การศึกษา ได้ประชุมร่วมกับ ตำรวจสันติบาล ซึ่งมี พ.ต.อ.ประสาธน์ สุวรรณสมบูรณ์ พ.ต.อ.เอื้อ เอมะปาน ร.ต.อ.สุพันธุ์ แรม วัลย์ รับทราบคำร้องเรียนของพลตำรวจเชาวลิต วงศ์เกตุกร และนายวิรัช วัฒนานุสรณ์ ที่ ร่วมกันกล่าวหาว่า พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) เสพเมถุนธรรมทางเวจมรรค(ร่วมเพศทางทวาร หนัก) กับตนจนสำเร็จความใคร่ 1 ครั้ง เมื่อสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า(จวน อุฏฐายี) รับทราบคำ กล่าวหาดังกล่าวแล้ว แทนที่จะมอบเรื่องให้คณะวินัยธร ซึ่งมีอำนาจและหน้าที่โดยตรงในการ พิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ตามที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 กลับคว่นวินิจฉัย เองโดยทำบันทึกข้อความกราบทูลสมเด็จพระสังฆราช(ปลด กิตฺติโสภโณ) ซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ก็ทรงมีพระบัญชาให้พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ลี้กจากสมณเพศและหลบ หนีไปภายใน 15 วัน โดยที่ไม่ได้เปิดโอกาสให้พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ได้ชี้แจงข้อเท็จจริง ใด ๆ ทำให้พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ต้องทำหนังสือชี้แจงข้อเท็จจริงรวมทั้งคณะสงฆ์วัด มหาธาตุฯ 465 รูป ได้ร่วมกันทำหนังสือยืนยันความบริสุทธิ์ของพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ด้วย ทำให้เหตุการณ์ในช่วงนี้ขุลมุนวุ่นวายมากขึ้น มีการออกไปปลิวเถื่อนโจมติกัน ทางสำนักสังฆนายก ของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า(จวน อุฏฐายี) ก็ได้ออก “คำแถลงการณ์ของคณะสงฆ์เรื่องข่าวลือต่าง ๆ เกี่ยวกับวัดมหาธาตุ” (สจช., 2503: จ/2503/11 ป.1) เพื่อชี้แจงถึงความจำเป็นที่ต้องมีคำสั่งเช่นนั้น ขณะที่ทางฝ่ายรัฐบาลก็ได้ติดตามความเคลื่อนไหวดังกล่าวและได้ออกแถลงการณ์ของรัฐบาลต่อ ความวุ่นวายในคณะสงฆ์เกี่ยวกับไปปลิวกล่าวร้ายสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระสังฆนายก และสังฆ มนตรีแล้วครั้งหนึ่งเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2503 แต่ครั้งนี้ทางรัฐบาลได้ออกคำแถลงของรัฐบาล เรื่องความเป็นไปในคณะสงฆ์อีกครั้งในวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2503 พร้อมกับเสนอว่า

...ถ้าเรื่องราวไม่สามารถจะระงับไปด้วยดี และเกิดเหตุการณ์ถึงจุดที่จะเป็นความไม่สงบ และเป็นภัยแก่บ้านเมือง ก็เป็นความจำเป็นที่รัฐบาลนี้จะต้องถวายนามร่วมมือแก่คณะ สังฆมนตรี เข้าดำเนินการ โดยเด็ดขาด...(คณะรัฐมนตรี, 2507: 260-261)

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ พระศาสนโสภณ (ปลด อุดกการี) ก็ถูกร้องเรียนว่า ท่านอยู่ในที่ลับ ตากับผู้หญิงสองต่อสองในตึกเทพหัสดิน วัดราชาธิวาสวิหาร โดยมีพระสงฆ์วัดราชาธิวาสวิหาร 24 รูป นำโดยพระศิริธรรมมุนี และพระราชมารการณ์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส เป็นผู้ร้องเรียนต่อสมเด็จพระมหา ธีรราชเจ้า(จวน อุฏฐายี) เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกายและสังฆนายก พระศาสนโสภณ(ปลด อุดกกา รี)จึงถูกสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า(จวน อุฏฐายี) ในฐานะเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย มีคำสั่งให้พ้น จากตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดราชาธิวาสวิหาร เจ้าคณะธรรมยุติกนิกายภาค 7, 8 และ 9 ห้ามอุโบสถสังฆ กรรมในสังฆมณฑล ไม่ควรดำรงสมณศักดิ์และให้สึกภายใน 15 วัน เช่นเดียวกับพระพิมลธรรม

(อาจ อาสโภ) ซึ่งพระศาสนโศภน (ปลอด อุตถการี) ได้ทำเรื่องขอตั้งกรรมการสอบสวนพิจารณา วินิจฉัยอธิกรณ์ด้วย(สจข., 2503: จ/2503/11 ป.1) แต่อย่างไรก็ดี ต่อมาในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2503 ได้มีประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ถอดสมณศักดิ์พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตถการี) (แถลงการณ์คณะสงฆ์, 2503: 923-924) เนื่องจากท่านทั้งสองฝ่าฝืนไม่ยอมปฏิบัติตามพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช

เมื่อถูกถอดสมณศักดิ์แล้ว พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)ซึ่งไม่ได้รับความเป็นธรรมจากคณะสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ตามวิถีทางที่ถูกต้อง ได้ยื่นฟ้องนายวิริยฤทธิ์ วัฒนานุกรณ์ พยานที่ให้การแก้ตำราต่อศาลยุติธรรมในคดีอาญาฐานใส่ร้ายแจ้งความเท็จและหมิ่นประมาท ต่อมาในวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2503 นายวิริยฤทธิ์ วัฒนานุกรณ์ ได้สารภาพผิดกราบขอขมาโทษและขอโทษกรรมจากพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ที่ได้แจ้งความเท็จใส่ร้ายท่าน (พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ), 2530 : 57-58) พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)จึงพ้นข้อกล่าวหาและเป็นผู้บริสุทธิ์ และยังคงจำพรรษาอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ โดยเป็นเพียงพระอาสภเถรเท่านั้น ไม่มีตำแหน่งหรือสมณศักดิ์ใด ๆ แต่ท่านก็ยังได้รับความเคารพและได้พักอยู่ที่กุฏิเจ้าอาวาสต่อไป

อย่างไรก็ดี ความพยายามในการขจัดพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ให้ออกไปจากคณะสงฆ์ก็ยังไม่หมดไปเพราะท่านยังคงอยู่ที่วัดมหาธาตุฯ และทำงานด้านวิปัสสนาและงานต่าง ๆ ภายในวัดมหาธาตุฯ ต่อไป ดังนั้นเมื่อสามารถขจัดท่านออกจากอำนาจในคณะสงฆ์ด้วยการให้ร้ายในคดีทางธรรมได้แล้ว จึงมีการดำเนินการให้ร้ายท่านด้วยคดีทางโลกอีกเพื่อให้ท่านพ้นจากสมณเพศไปโดยอาศัยอำนาจของฝ่ายรัฐบาลเป็นเครื่องมือ ประกอบกับความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันระหว่างรัฐบาลกับผู้มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ในเวลานั้น คือ สมเด็จพระสังฆราช และสังฆนายก เป็นต้น ทำให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งไม่พอใจพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)อยู่แล้ว รวมทั้งการกระทำหลายอย่างของท่านที่เป็นการขัดแย้งกับนโยบายของรัฐบาลในช่วงเวลาดังกล่าว โดยเฉพาะเรื่องการต่อต้านภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ถูกสงสัยว่าอยู่เบื้องหลังขบวนการค่านโยบายของรัฐบาลที่จะทำให้ “นิกายธรรมยุตเป็นใหญ่ในมหาเถรสมาคม” ด้วย อีกทั้งในเวลาดังกล่าวท่านยังจำพรรษาที่วัดมหาธาตุฯ ซึ่งได้กลายเป็นศูนย์กลางของขบวนการประท้วงการเข้าแทรกแซงมหาเถรสมาคมของรัฐบาล (ผาสุกและคริส, 2542: 460) จึงได้กลายเป็นประเด็นที่นำมาประกอบเรื่องกันได้อย่างพอเหมาะในการตั้งข้อกล่าวหาทางโลกให้แก่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ได้อีกคดีหนึ่ง

ดังนั้นในวันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2505 พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)หรือพระอาสาเถร ก็ถูกจับกุมด้วยข้อหาว่า มีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ และกระทำความผิดต่อความมั่นคงของรัฐภายในราชอาณาจักร ท่านถูกบังคับให้สึกต้องครองผ้าสีขาวแทน และยังประพฤติดนเป็นพระอยู่ ท่านได้ทำหนังสือขอความเป็นธรรมต่อสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองแต่ก็ไม่สามารถช่วยอะไรได้ เนื่องจากเป็นความผิดอกฎหมายบ้านเมือง พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)ถูกจำคุกอยู่ถึง พ.ศ. 2509 ศาลทหารจึงมีคำพิพากษายกฟ้อง พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)จึงพ้นข้อกล่าวหา รายละเอียดของเหตุการณ์นี้สามารถศึกษาได้จากหนังสือ “ผจญมาร” ซึ่งเป็นบันทึก 5 ปีในห้องขังของท่าน (พระพิมลธรรม(อาสมหาเถร), 2530) อย่างไรก็ตามในขณะที่พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ถูกดำเนินคดีคุมขังอยู่นั้น ทางคณะสงฆ์ก็มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ได้สิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2505 ทั้งนี้ในวันที่สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) จะสิ้นพระชนม์นั้น จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ทำบุญเลี้ยงเพลพระที่บ้านพัก ได้กราบทูลอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ให้ทรงเป็นองค์ประธานเจริญพระพุทธมนต์ ในระหว่างนี้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้กราบทูลว่า

ทางคณะสงฆ์ได้เสนอเป็นการภายในว่า มีหลักฐานพร้อมมูลว่าพระพิมลธรรม(อาจ อาสเถร) มีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ฯ ควรที่ทางฝ่ายบ้านเมืองจะดำเนินการจับกุม เมื่อทางฝ่ายบ้านเมืองดำเนินการไปแล้ว จนป่านนี้ทางคณะสงฆ์ยังไม่มีหลักฐานอะไรมามอบให้เลย ทำอย่างนี้เกล้ากระหม่อมเสื่อมเสียชื่อเสียงมาก... (อ. อโณทัย, 2546: 114)

สิ่งนี้จึงเป็นหลักฐานที่ยืนยันได้ว่าข้อกล่าวหาที่พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ได้รับนั้นไม่มีมูลความจริงซึ่งต่อมาจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ได้ทราบข้อเท็จจริงของเรื่องนี้ในระหว่างที่ป่วยหนัก และได้กล่าวกับผู้ใกล้ชิดว่า “กูไม่นึกเลยว่า พระผู้ใหญ่จะใช้เล่ห์กลขนาดนี้ ให้กุหาเสียก่อนจะให้ความเป็นธรรมจะไปกราบขอขมาโทษ” (อารมณฺ์, ส.อ., 2515: ๗) แต่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อนที่จะมีโอกาสได้จัดการเรื่องนี้

อนึ่งในช่วงเวลาที่สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ)สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) สังฆนายก ได้เป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์แทนสมเด็จพระสังฆราช อยู่ในฐานะเป็นประมุขฝ่ายบริหารและประมุขของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ ได้เสนอให้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ใหม่ตามความต้องการของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ต้องการยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งก็ประสบความสำเร็จเพราะสอดคล้องกับ

แนวคิดของรัฐบาลที่ต้องการปรับปรุงโครงสร้างการบริหารกิจการคณะสงฆ์ให้มีลักษณะที่สนับสนุนต่อแนวทางการบริหารปกครองของรัฐบาลในเวลานั้นด้วย จึงทำให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ขึ้นมาบังคับใช้แทน นอกจากนี้ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ยังมีความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสมณศักดิ์ด้วย (สิริวัฒน์, 2542: 145-146) กล่าวคือ เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้ประกาศถอดสมณศักดิ์พระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ)และ พระศาสนโศภน (ปลอด อุตตการี) เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2503 แล้ว ในพ.ศ. 2504 ทางราชการและคณะสงฆ์ได้เพิ่มตำแหน่งสมณศักดิ์เทียบเท่าพระพิมลธรรมขึ้นมาใหม่ คือ ตำแหน่ง “ธรรมปัญญาบดี” (สจข., 2504: ก/ป7/2504/ศธ 2.2) เนื่องจากไม่มีพระเถระรูปใดกล้ารับตำแหน่งพระพิมลธรรม เพราะพระพิมลธรรม(อาจ อาสโภ) ยังอยู่และไม่แน่ว่าท่านจะกลับคืนสู่สมณศักดิ์เมื่อใด ซึ่งทุกคนต่างก็ทราบดีว่า ท่านเป็นผู้บริสุทธิ์ แต่ด้วยเหตุผลทางการเมืองจึงทำให้ท่านถูกถอดสมณศักดิ์สำหรับพระเถระผู้รับสมณศักดิ์ที่พระธรรมปัญญาบดีรูปแรกคือ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (วน) วัดอรุณราชวราราม ส่วนสมณศักดิ์ที่พระศาสนโศภนนั้นยังคงเดิม เพียงแต่เปลี่ยนตัว ศ. เป็น ส. คือ พระศาสนโศภน โดยมี พระศาสนโศภน(เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร ดำรงสมณศักดิ์นี้เป็นรูปแรก

หลังจากที่ศาลทหารกรุงเทพฯ มีคำพิพากษายกฟ้องอดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ในวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2509 ตามคำพิพากษาศาลทหาร คดีดำที่ 277ก. /2507 และคดีแดงที่ 192ก. /2509 (พระพิมลธรรม (อาสภมหาเถร), 2530: 101-125) แล้ว อดีตพระพิมลธรรมหรือพระอาสภเถร (อาจ อาสโภ) ก็ได้กลับคืนสู่สมณเพศอีกครั้งโดยไม่มีตำแหน่งเจ้าอาวาสและสมณศักดิ์ใด ๆ อีก เป็นเพียงพระลูกวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์แต่ได้รับการให้ความเคารพนับถือเหมือนเมื่อครั้งยังเป็นเจ้าอาวาส ขณะที่อดีตพระศาสนโศภนหรือพระอุตตการีเถร (ปลอด อุตตการี) ซึ่งถูกกล่าวหาและถอดสมณศักดิ์พร้อม ๆ กับพระอาสภเถร (อาจ อาสโภ) นั้น ท่านเพียงแต่ถูกตรวจค้นเอกสารแต่ไม่ถูกจับกุม เนื่องจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีในขณะนั้นสั่งระงับเสียก่อน พระอุตตการีเถร (ปลอด อุตตการี) จึงยังคงอยู่ที่วัดราชาธิวาสวิหารต่อไปโดยไม่มีตำแหน่งหรือสมณศักดิ์ใด ๆ เช่นเดียวกับพระอาสภเถร (อาจ อาสโภ)

เมื่อพระอาสภเถร (อาจ อาสโภ) ได้รับคำพิพากษายกฟ้อง ฟ้นข้อกล่าวหาและเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ท่านได้กลับไปครองผ้าไตรจีวรสีล็กแทนผ้าไตรจีวรสีขาวซึ่งครองอยู่ขณะถูกคุมขังทันที การกระทำดังกล่าวทำให้เกิดข้อสงสัยในหมู่พุทธศาสนิกชนทั่วไปทั้งพระสงฆ์และฆราวาสว่า ความเป็นสมณเพศของพระอาสภเถร (อาจ อาสโภ) นั้น ยังคงมีอยู่หรือหมดไปแล้วนับตั้งแต่ที่ท่านถูกจับกุม ถูกปลี้องผ้าจีวรและถูกบังคับให้สึก แต่ท่านไม่ยอมสึก ความสงสัยดังกล่าวมีปรากฏ

อยู่ในบทความของหนังสือพิมพ์ในช่วงเวลานั้นเป็นจำนวนมาก เช่น บทความเรื่อง “อาการหมดไปแห่งภิกษุภาพ” ในคอลัมน์นำคิดของหนังสือพิมพ์สยามรัฐ หรือคอลัมน์ “เหนือใต้ออกตก” ของเจดีย์กลางแดดในหนังสือพิมพ์เดลินิวส์ รวมทั้งการแสดงความคิดเห็นของพระเถระผู้ใหญ่และพันเอกปิ่น มุทุกันต์ อธิบดีกรมการศาสนาในขณะนั้น (สจข., 2509: ก/ป7/2509/ศธ 4.5) ขณะเดียวกันจอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้แสดงความเป็นห่วงและสนใจเรื่องนี้มาก จึงสั่งการให้กระทรวงศึกษาธิการพิจารณาปัญหานี้โดยละเอียดทั้งในด้านพระวินัยบัญญัติและหลักทางกฎหมาย ผลปรากฏว่าพระอาสาเถร (อาจ อาสโก) ยังมีภาวะความเป็นภิกษุอยู่ทั้งตามหลักกฎหมายและตามหลักพระวินัยบัญญัติ ซึ่งตามพระวินัยบัญญัตินั้น ได้ถือเอาการที่คณะสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ยินยอมให้พระอาสาเถร (อาจ อาสโก) เข้าร่วมทำอุโบสถสังฆกรรมในวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2509 โดยมีได้แสดงอาการรังเกียจแต่ประการใด เป็นการยืนยันความเป็นภิกษุของท่าน และคณะสงฆ์ที่ประชุมนั้นทั้งหมดรับรองความเป็นภิกษุของท่านอย่างสมบูรณ์ทุกประการ ทำให้ปัญหาเรื่องภาวะความเป็นภิกษุของพระอาสาเถร (อาจ อาสโก) หมดข้อสงสัยไป

แต่อย่างไรก็ดี แม้ว่าพระอาสาเถร (อาจ อาสโก) จะฟันข้อกล่าวหาทางกฎหมายบ้านเมืองแล้วก็ตาม แต่ในทางกฎหมายของคณะสงฆ์ท่านและพระอดุลการี (ปลอด อดุลการี) ยังไม่ได้รับการเพิกถอนอธิกรณ์ที่ถูกกล่าวหาในสมัยสมเด็จพระสังฆราชวัดเบญจมบพิตรคฤหิตวานาราม (ปลด กิตฺติโสภโณ) ดังนั้นพระอาสาเถร (อาจ อาสโก) และพระอดุลการีเถร (ปลอด อดุลการี) จึงทำหนังสือขอให้ทรงมีพระบัญชาเพิกถอนอธิกรณ์กราบทูลต่อสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ใน พ.ศ. 2515 แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ทรงประหารและสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน ต่อมาในสมัยสมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2517 พระสุวิมลธรรมอาจารย์ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้มีหนังสือกราบทูลสมเด็จพระสังฆราช ขอให้เพิกถอนอธิกรณ์แก่พระอาสาเถร (อาจ อาสโก) และพระอดุลการีเถร (ปลอด อดุลการี) อีกครั้ง ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระบัญชาให้ส่งเรื่องให้เลขาธิการมหาเถรสมาคม เพื่อเสนอให้มหาเถรสมาคมพิจารณาพร้อมกับหนังสือขอความเป็นธรรมให้แก่อดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสโก) และอดีตพระศาสนโศภน (ปลอด อดุลการี) ที่มีผู้ร้องเรียนมาอีกหลายครั้งเพื่อพิจารณาในคราวเดียวกัน

ในระหว่างที่กรมการศาสนาและมหาเถรสมาคมกำลังพิจารณาเรื่องดังกล่าวอยู่ ได้มีการชุมนุมของพระสงฆ์จากทั่วประเทศจำนวนมากที่ลานอโศกวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ โดยเริ่มชุมนุมตั้งแต่วันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2518 เพื่อเรียกร้องขอความเป็นธรรมให้แก่อดีตพระพิมลธรรม

(อาจ อาสโภ) และอดีตพระศาสนโศภน (ปลอด อตุถการี) และมีพระภิกษุ 5 รูป ร่วมอดข้าวประท้วงด้วย การชุมนุมดำเนินมาถึงวันที่ 16 มกราคม สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ทรงมีพระบัญชาให้อดีตพระพิมลธรรมหรือพระอาสภเถร (อาจ อาสโภ) และอดีตพระศาสนโศภนหรือพระอตุถการีเถร (ปลอด อตุถการี) เข้าเฝ้าเพื่อหาข้อยุติ และเมื่อได้ข้อยุติตกลงกันแล้ว ได้มีการตั้งคณะอนุกรรมการคณะหนึ่งเพื่อพิจารณาเรื่องนี้ โดยมีสมเด็จพระธีรญาณมุนี (ธีร์ ปุณณโก) วัดจักรวรรดิราชาวาส เป็นประธานอนุกรรมการ ในวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2518 สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสโน) ทรงเสด็จเยี่ยม “ยุวสงฆ์” ที่ร่วมชุมนุมและอดข้าวประท้วงที่ลานอโศก วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (พระมหาศัคดี, 2528: 46) ทรงมีพระโอวาทโปรดคณะยุวสงฆ์แล้วเสด็จเยี่ยมพระภิกษุที่อดข้าวประท้วงแล้วจึงเสด็จกลับ การชุมนุมของพระสงฆ์ในครั้งนั้นจึงสลายตัวยุติลงอย่างสงบ

ในวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2518 มหาเถรสมาคมได้ออกคำสั่งมหาเถรสมาคมที่ 2/2518 ว่า

...อธิกรณ์ของอดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสภเถร) และอดีตพระศาสนโศภน (ปลอด อตุถการีเถร) นั้นให้เป็นอันระงับ และให้ถือว่าพระเถระทั้งสองไม่มีมลทินโทษแต่ประการใด (สจข., 2518: ก/ป7/2518/5)

รัฐบาลในสมัยนั้นซึ่งมี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรีได้ให้ความสนใจต่อกรณีนี้เป็นพิเศษ โดยม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช และดร. นิพนธ์ ศศิธร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้เข้ากราบนิมนต์การถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่อดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และอดีตพระศาสนโศภน (ปลอด อตุถการี) ในพระอุโบสถวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ในวันที่ 14 พฤษภาคม พ.ศ. 2518 เพื่อเป็นการขอขมาต่อพระเถระทั้งสองรูปที่นายกรัฐมนตรีคนก่อน ๆ เคยทำผิดล่วงเกินแก่พระเถระทั้งสองไว้ ต่อมารัฐบาลของม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีได้ออกประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี ลงวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2518 เรื่องพระราชทานสมณศักดิ์กลับคืนแก่อดีตพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และอดีตพระศาสนโศภน (ปลอด อตุถการี) โดยมีม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ (พระพิมลธรรม (อาสภมหาเถร), 2530 : 229) พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ยังได้กลับคืนสู่ตำแหน่งกรรมการสภามหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยและสภานายกมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยตามลำดับ นอกจากนี้ท่านยังได้กลับคืนสู่ตำแหน่งเจ้าอาวาส วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ด้วยเมื่อพระธรรมปัญญาบดี (สวัสดี กิตติสาร) เจ้าอาวาสวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ได้ถึงแก่กรรมภาพต่อมาพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ใน พ.ศ. 2528 และ

ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชใน พ.ศ. 2531 สมเด็จพระพุทธาจารย์(อาจ อาสโก) ถึงแก่มรณภาพด้วยโรคหัวใจเมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2532

อนึ่ง ในการประกาศคืนสมณศักดิ์แก่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโก) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตถกัร) ในสมัยรัฐบาลม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นั้น ทำให้ตำแหน่งพระศาสนโศภนซึ่งเขียนด้วยอักษร “ศ” ที่ได้ยกเลิกไปแล้วต้องกลับคืนมาอีก เมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้ตำแหน่งดังกล่าวในช่วงเวลานั้นมีพระเถระดำรงตำแหน่ง 2 รูป คือ พระศาสนโศภน (เอื้อน) วัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งชื่อสมณศักดิ์เขียนด้วยตัวอักษร “ส” และพระศาสนโศภน (ปลอด) วัดราชาธิวาสวิหาร ซึ่งมีชื่อสมณศักดิ์เขียนด้วยตัวอักษร “ศ”

นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2515 ได้มีการเพิ่มตำแหน่งสมณศักดิ์ในชั้นสมเด็จพระราชาคณะขึ้นอีก 2 ตำแหน่ง จากเดิมที่มีอยู่แล้ว 4 ตำแหน่งตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งที่เพิ่มขึ้น คือ

1. สมเด็จพระญาณสังวร ผู้ได้รับการสถาปนาครั้งแรกคือ พระศาสนโศภน (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
2. สมเด็จพระธีรญาณมุนี ผู้ได้รับการสถาปนาครั้งแรกคือ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ธีรปุณฺณโก) วัดจักรวรรดิราชาวาส

ทำให้ตำแหน่งชั้นสมเด็จพระราชาคณะมี 6 ตำแหน่ง รวมสมเด็จพระสังฆราชด้วยเป็น 7 ตำแหน่ง ต่อมาในปี พ.ศ. 2516 มีการเพิ่มตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นรองสมเด็จพระราชาคณะขึ้นใหม่อีก 5 ตำแหน่ง (สิริวัฒน์, 2542: 146-147) คือ

1. พระวิสุทธาธิบดี ได้แก่ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ไปสว)
2. พระพุทธพจนวราภรณ์ ได้แก่ พระมหารัชชมังคลาจารย์ (ทองเจือ)
3. พระพุทธิวงศมุนี ได้แก่ พระธรรมกิตติโศภน (สุวรรณ)
4. พระญาณวโรดม ได้แก่ พระธรรมโศภน (สนธิ์)

5. พระพรหมคุณาภรณ์ ได้แก่ พระธรรมคุณาภรณ์ (เกี่ยว)

การเข้ามามีบทบาทในสถาบันสงฆ์ของสถาบันการเมืองการปกครองในกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อตุลการี) ของรัฐบาลตามที่กล่าวข้างต้น หากวิเคราะห์จากหลักฐานและเรื่องราวที่เกิดขึ้นต่าง ๆ แล้ว อาจกล่าวได้ว่า การเข้ามามีบทบาทของรัฐบาลต่อกรณีนี้ไม่ได้กระทำไปเพียงอย่างเดียวเพราะสาเหตุจาก “การมีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ และกระทำความผิดต่อความมั่นคงของรัฐภายในราชอาณาจักร” ดังที่ได้ตั้งข้อหาให้แก่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ไว้ตั้งแต่แรกด้วย แต่เกิดจากปัญหาความขัดแย้งกันเองภายในคณะสงฆ์ที่ได้สะสมตัวมาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะเรื่องความขัดแย้งระหว่างนิกาย ซึ่งกลายเป็นสาเหตุดั้งเดิมของปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมา และได้มีการอาศัยอำนาจของรัฐเข้ามาช่วยจัดการปัญหาจนกระทั่งสร้างความมัวหมองให้แก่พุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ไทยดังที่ได้ทราบกันมาแล้ว สำหรับสาเหตุการเกิดกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อตุลการี) นั้น สามารถวิเคราะห์และสรุปได้ดังนี้

1. ความขัดแย้งระหว่างนิกายและความขัดแย้งภายในนิกายเดียวกัน

สาเหตุนี้ได้กล่าวมาข้างแล้วจึงไม่ขอกล่าวในรายละเอียด แต่จะวิเคราะห์ถึงผลที่เกิดจากสาเหตุจนนำไปสู่กรณีดังกล่าว เริ่มจากความขัดแย้งระหว่างนิกายคือ ธรรมยุติกนิกายกับมหานิกายนั้น มีผลต่อการบริหารปกครองคณะสงฆ์ไทยอย่างมากนับตั้งแต่มีการเริ่มก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา นั่นคือ การที่ธรรมยุติกนิกายมีสิทธิพิเศษในการปกครองตนเองเป็นคณะหนึ่งต่างหาก ไม่ต้องขึ้นอยู่กับคณะใด นอกจากนี้ในส่วนการปกครองส่วนภูมิภาค เจ้าคณะฝ่ายธรรมยุติกนิกายยังสามารถปกครองพระมหานิกายในเขตความรับผิดชอบของตนได้ นอกเหนือจากพระธรรมยุติกนิกายที่ต้องดูแลปกครองต่างหากอยู่แล้ว แต่เจ้าคณะฝ่ายมหานิกายกลับไม่สามารถปกครองพระธรรมยุติกนิกายได้นอกจากปกครองแต่พระมหานิกายด้วยกันเอง รวมทั้งสัดส่วนในการบริหารปกครองคณะสงฆ์ภายในมหาเถรสมาคมก็มีความไม่เท่าเทียมกันในสัดส่วนตำแหน่งต่าง ๆ เนื่องจากพระมหานิกายมีมากกว่าพระธรรมยุติกนิกายหลายเท่า แต่กลับมีตำแหน่งในการบริหารน้อยกว่า สิ่งเหล่านี้ได้สร้างความอึดอัดไม่พอใจให้แก่พระมหานิกายอย่างมากและดำเนินการต่อต้านทั้งที่เปิดเผยและไม่เปิดเผยเรื่อยมา จนกระทั่งเมื่อพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.2484 ได้ประกาศใช้ ถือเป็นชัยชนะของพระมหานิกายอย่างมาก เนื่องจากพระราชบัญญัติฉบับนี้มีลักษณะการกระจายอำนาจการปกครองไม่ผูกขาดอำนาจอยู่ที่สมเด็จพระสังฆราชซึ่งมักจะเป็นพระเถระจากธรรมยุติกนิกายแต่เพียงผู้เดียว มีลักษณะที่เป็น

ประชาธิปไตยคล้อยตามกับลักษณะการปกครองของฝ่ายบ้านเมืองในเวลานั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ฝ่ายธรรมยุติกนิกายจึงรู้สึกว่าการล้มล้างอำนาจที่ตนเคยมีมา อีกทั้งในเวลานั้นพระมหานิกายมีการพัฒนาปฏิรูปคณะสงฆ์ของตนให้ก้าวหน้าเป็นอย่างมากทั้งด้านการปกครองดูแลวัด การจัดการศึกษาของพระสงฆ์และการเผยแผ่พุทธศาสนาในลักษณะต่าง ๆ เช่น การนั่งวิปัสสนากรรมฐาน การเผยแผ่พุทธศาสนาแบบเถรวาทของไทยในต่างประเทศซึ่งอยู่ภายใต้การดำเนินงานของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) สังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองในช่วงนั้นและได้รับความนิยมนับเป็นอย่างมาก ทำให้ฝ่ายธรรมยุติกนิกายต้องปรับปรุงพัฒนาคณะสงฆ์ฝ่ายตนเช่นกัน จึงนับว่าเป็นผลดีที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อพุทธศาสนาที่ทั้งสองฝ่ายเร่งแข่งขันกันพัฒนาคณะสงฆ์ของตน แต่การแข่งขันดังกล่าวกลับเป็นการแข่งขันชิงดีชิงเด่นกันเกินวิสัยของพระสงฆ์ จนเกิดเป็นการโค่นล้มอีกฝ่ายให้หมดสิ้นอำนาจไปโดยอาศัยอำนาจของรัฐเข้ามาเป็นส่วนสำคัญในการดำเนินการจัดการและเปลี่ยนแปลงจนกระทั่งทำให้ภคินีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็นข้ออ้างหนึ่งที่ทั้งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และพระธรรมยุติกนิกายใช้อ้างเพื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

ขณะที่ภายในนิกายเดียวกัน พระเถระผู้ใหญ่ด้วยตนเอง ก็มีการแข่งขันชิงความโดดเด่นกัน เมื่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) มีความก้าวหน้าในตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ มีผลงานเป็นที่ชื่นชมยกย่อง แทนที่จะช่วยกันร่วมมือกันส่งเสริมกิจการต่าง ๆ เหล่านี้ให้พระมหานิกายได้พัฒนาคณะสงฆ์ของตนให้ก้าวหน้าต่อไป กลับร่วมกับพระธรรมยุติกนิกายให้ร้ายใส่ความแทนที่จะช่วยกันขัดขวางเพื่อความยุติธรรมและถูกต้อง จึงทำให้ความเจริญรุ่งเรืองของฝ่ายมหานิกายในยุคที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็นสังฆมนตรีว่าการปกครองต้องพลอยหยุดชะงักและไม่ค่อยมีบทบาทโดดเด่นเท่าที่ควรในระยะต่อมา เท่ากับว่าฝ่ายมหานิกายเมื่อมีอำนาจและโอกาสในการบริหารคณะสงฆ์ไทยโดยรวมได้แล้วแต่กลับไม่สามารถรักษาอำนาจและโอกาสเช่นนั้นให้อยู่กับตนได้ต่อไป

2. ความพยายามในการที่จะทำให้ธรรมยุติกนิกายเป็นใหญ่ในมหาเถรสมาคม

เนื่องจากธรรมยุติกนิกายเป็นนิกายที่มีความเกี่ยวพันกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้นเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ทำการฟื้นฟูความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันสงฆ์ก็ได้รับการฟื้นฟูควบคู่ไปด้วย โดยเฉพาะบทบาทของธรรมยุติกนิกายที่ถูกลดความสำคัญลงหลังจากมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และการยกเลิกข้อกำหนดที่ให้ธรรมยุติกนิกายมีฐานะพิเศษภายในมหาเถรสมาคมในสมัยจอมพลป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี (ผาสุกและคริส, 2542: 440) จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงพยายามส่งเสริม

บทบาทของพระธรรมยุติกนิกายให้มีบทบาทสำคัญในการบริหารคณะสงฆ์ภายในสังฆสภา และเมื่อสมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ฝ่ายมหานิกายสิ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. 2505 สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (จวน อุฏฺฐายี) สังฆนายก และประมุขสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้ทำหน้าที่เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช จึงได้ใช้โอกาสนี้เสนอให้รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ อนุรักษ์ ยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 และประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แทน ตามความต้องการของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ อนุรักษ์ ก็ได้รับสนองงานนี้ตามความต้องการของคณะธรรมยุติกนิกายเป็นที่เรียบร้อย

ขณะเดียวกันคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายยังมีบทบาทช่วยส่งเสริมแนวคิดของรัฐบาลในการพัฒนาชนบทและการป้องกันการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ด้วยโดยผ่านทางโครงการพระธรรมจาริก ที่ส่งพระออกไปตามชนบทและเขตป่าเขาชายแดนเพื่อจรรโลงพุทธศาสนาและช่วยรัฐบาลในการพัฒนาชนบททางด้านจิตใจ บทบาทเหล่านี้เปรียบเสมือนเป็นสิ่งต่างตอบแทนกันในผลประโยชน์ของแต่ละฝ่าย ซึ่งในที่สุดแล้ว เมื่อฝ่ายธรรมยุติกนิกายต้องการขีดขวางความก้าวหน้าของพระมหานิกายคือพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ก็ได้อาศัยรัฐบาลโดยจอมพลสฤษดิ์ อนุรักษ์ ที่คอยส่งเสริมบทบาทของธรรมยุติกนิกายอยู่แล้ว ทำการดำเนินการ แม้ว่าการกระทำนี้ได้มีพระฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ล่วงรู้แผนการและพยายามขีดขวางการดำเนินการคือพระศาสนโสภณ (ปลด อุตฺถการี) ก็ต้องพลอยได้รับผลกระทบไปด้วยแต่ไม่รุนแรงเท่ากับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเป็นธรรมยุติกนิกายนั่นเองที่ทำให้จอมพลสฤษดิ์ อนุรักษ์ ไม่สั่งจับกุมและดำเนินคดี เหตุการณ์นี้หากรัฐบาลมีสติ มีใจเป็นธรรม ไม่เอนเอียงไปโดยขาดการพิจารณาซึ่งเหตุและผลแล้ว ก็คงไม่ต้องสร้างความมัวหมองให้แก่สถาบันสงฆ์ไทย และกว่าที่จอมพลสฤษดิ์ อนุรักษ์ จะได้รับทราบข้อเท็จจริงต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่าคนถูกพระเถระหลอกใช้เป็นเครื่องมือในการทำลายพระเถระด้วยกัน จอมพลสฤษดิ์ อนุรักษ์ ก็อยู่ในช่วงสุดท้ายของชีวิตและไม่มีโอกาสแก้ไขและให้ความเป็นธรรมได้

3. อคติทางด้านเชื้อชาติ

อคติทางด้านเชื้อชาติ โดยเฉพาะอคติต่อ “ความเป็นลาว” เป็นความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อคณะสงฆ์ที่กรุงเทพฯ เป็นอย่างมาก เกิดขึ้นทั้งในหมู่คณะสงฆ์มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ดังเช่นสาเหตุที่พระปริยัติโสภณ (ฟื้น ชุตินฺธโร) เจ้าอาวาสวัดสามพระยา ลาออกจากตำแหน่งอธิการบดีมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และลาออกจากการเป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษา เพราะมี “พระลาว” คือพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ซึ่งเป็นพระเถระชาวจังหวัดขอนแก่น มาเป็นสังฆนายก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และเป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครองเหนือท่าน (พระไพศาล, 2546: 54) และในคราวที่มีการคัดค้านการแต่งตั้งพระศาสนโศภน (จวน อุฏฐายี) เป็นสังฆนายก บรรดาพระเถระฝ่ายมหานิกายที่พากันไปพบพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ที่วัดมหาธาตุยุวราชสถาน เพื่อขอให้ท่านเซ็นชื่อร่วมสนับสนุนการคัดค้านด้วย ก็ได้แสดงความไม่พอใจที่ท่านจะไม่เซ็นชื่อร่วมด้วยในตอนแรก จนมีพระเถระบางรูปได้กล่าวคำเปรียบเทียบออกไปว่า “...ไอ้ชาติลาวตาขาว...” ซึ่งสุดท้ายแล้วพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ก็ได้เซ็นชื่อร่วมคัดค้านด้วย (แสวง, ม.ป.ป.: 255) และกลายเป็นผู้นำในการคัดค้านครั้งนั้นไปในที่ที่สุด เหตุการณ์นี้เป็นเหตุการณ์หนึ่งที่ได้นำภัยมาสู่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ในภายหลังด้วย

นอกจากนี้หลังจากที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ไม่ได้รับแต่งตั้งเป็นสังฆมนตรีอีก ในสมัยที่สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (จวน อุฏฐายี) เป็นสังฆนายกใน พ.ศ. 2503 บรรดาพระเถระที่มีความสนิทสนมหรือเกี่ยวข้องกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ก็ไม่ได้รับการแต่งตั้งด้วยเช่นกัน ไม่เว้นแม้แต่พระธรรมปิฎก (พิมพ์ ฐมฺมธโร) วัดพระศรีมหาธาตุฯ บางเขน ซึ่งเป็นสังฆมนตรี (ลอย) ในสมัยที่พระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง แม้ว่าท่านจะเป็นพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่ท่านก็เป็นพระเถระชาวอุบลราชธานี เป็นพระลาวเช่นเดียวกับพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) จึงถูกกีดกันไม่ให้ได้รับการแต่งตั้งด้วย ความเป็นพระสายอีสานทำให้มีความสนิทสนมและห่วงใยกันตามธรรมดาของคนภาคเดียวกัน ไม่เว้นแม้แต่พระธรรมยุติกนิกายกับพระมหานิกายที่ต่างนิกายกัน ดังเช่น สมเด็จพระมหาวิรวงศ์ (ฮ่วน ติสุโส) วัดบรมนิวาส ซึ่งเป็นพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกาย และเป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานี เคยแสดงความห่วงใยต่อพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) ด้วยการตักเตือน ให้ข้อเสนอแนะและให้กำลังใจในการทำงานอยู่เสมอ

กรณีสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อต่างๆ

การเกิดขึ้นของสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาในสังคมไทย แสดงให้เห็นถึงแนวความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่แตกต่างกันของกลุ่มบุคคลและพระสงฆ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและสังคมที่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมานั้นเป็นการตอบสนองต่อภาวะทางจิตใจของคนในสังคมขณะนั้นว่าต้องการสิ่งใดอยู่ แต่พวกเขาไม่สามารถหาได้จากแนวทางของพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ที่เป็นอยู่ในเวลานั้นได้ สำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อที่เกิดขึ้นจึงมีจุดมุ่งหมาย แนวความคิด และแนวทางปฏิบัติที่แตกต่างกันไปด้วย สิ่งเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่แตกต่างจากหลักการทางพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติของคณะสงฆ์แบบเดิม เป็นความพยายามในการปฏิรูปพุทธศาสนาตามแนวทางของ

คน ซึ่งบางแนวทางก็เป็นที่ยอมรับของสังคมและคณะสงฆ์ แต่บางแนวทางหรือบางสำนักความเชื่อ ก็ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคมและคณะสงฆ์ อีกทั้งยังเป็นภัยต่อความมั่นคงของประเทศด้วย ดังกรณีต่อไปนี้

1) สำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม

สำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2475 ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หนึ่งเดือน โดยท่านพุทธทาสภิกขุหรือพระธรรมโกศาจารย์ ตั้งอยู่ที่สวนโมกขพลาราม วัดธารน้ำไหล อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำนักสงฆ์นี้เป็นสำนักสงฆ์แห่งแรกที่ก่อตั้งเพื่อปฏิบัติศาสนา ให้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องตามหลักการที่แท้จริงของพุทธศาสนา โดยเฉพาะการดำรงชีวิตที่มีลักษณะใกล้เคียงกับพระพุทธเจ้าและเหล่าสาวกมากที่สุด เพื่อให้ได้ความรู้ที่ถูกต้องตามพุทธโอวาทและนำไปเทศน์สั่งสอนประชาชนไม่ให้หลงมกมายโดยที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างก่อน การดำเนินชีวิตของท่านและพระสงฆ์ในสวนโมกขพลารามจึงเรียบง่ายและสอดคล้องกับธรรมชาติ ดังคำกล่าวที่ว่า “กินข้าวจานแมว อาบน้ำในคู นอนกุฏิ เล้าหมู ฟังขลุ่ยร้องเพลง” ซึ่งหมายถึง กินอาหารแบบคลุกผสมทุกอย่างที่ได้รับมาในบาตร อาบน้ำในลำธาร นอนกุฏิที่ธรรมดาไม่มีเครื่องอำนวยความสะดวก และต้องบริจาคเพื่อผู้อื่น (คณินันต์, 2532: 117-121)

แนวคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุมีหลากหลาย สามารถแบ่งแยกได้เป็น 2 ประเภท คือ คำสอนพุทธธรรมบริสุทธิ์ (Textual Buddhism) และคำสอนพุทธธรรมประยุกต์ คำสอนพุทธธรรมบริสุทธิ์ได้แก่ แนวคำสอนที่เป็นแก่นหรือหัวใจของพุทธศาสนา เช่น เรื่องสุญญตาหรือจิตว่าง อนัตตา ความไม่ยึดมั่นถือมั่น และนิพพาน เป็นต้น ส่วนคำสอนพุทธธรรมประยุกต์มีจำนวนมาก คำสอนที่เป็นที่รู้จักได้แก่ ธัมมิกสังคมนิยม เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธหรือธัมมิกเศรษฐศาสตร์ คริสตธรรมพุทธธรรม และการศึกษา เป็นต้น (จินดา, 2545: 94) การตีความในหลักพุทธศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุมีลักษณะที่ทำให้ธรรมเป็นหลักการที่จับต้องได้ อธิบายด้วยภาษาที่เข้าใจง่าย ศัพท์ทางศาสนาที่ท่านบัญญัติขึ้นเป็นที่รู้จักแพร่หลาย เช่น สะอาด สว่าง สงบ กิน กาม เกียรติ ตัวกู-ของกู ฯลฯ ผลงานการเขียนและการบรรยายธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุมีหลายชุด เช่น ชุดธรรมโฆษณ์ 50 เล่ม ชุดตามรอยบาทพระอรหันต์ และชุดบรรยายทั่วไป งานแปลที่เด่น ๆ ได้แก่ พุทธประวัติจากพระโอบุส ขุมทรัพย์จากพระโอบุส ทำวัตรสวดมนต์แบบสวนโมกข์ฯ ฯลฯ ผลงานเหล่านี้บางส่วนได้แปลเป็นภาษาต่างประเทศหลายภาษา รวมทั้งทางสำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม ยังได้เผยแพร่วรรณทางนิตยสารรายสามเดือนชื่อ “พุทธศาสนา” ด้วย

ท่านพุทธทาสภิกขุหลีกเลี่ยงการขัดแย้งกับมหาเถรสมาคม และหลีกเลี่ยงที่จะยุ่งเกี่ยวกับการเมือง แต่ในการแสดงความคิดเห็นของท่านได้ชี้ให้เห็นว่า

อำนาจที่เป็นธรรมของปัจเจกบุคคลมีความสำคัญพอ ๆ กับอำนาจทางศีลธรรมและการเมืองของสถาบันเช่นมหาเถรสมาคมและสถาบันรัฐ... ผู้ปกครองต้องเป็นคนดีและต้องมีหลักศีลธรรมอันสูงสุด เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับตนเอง...(ผาสุกและคริส, 2542 : 634)

ผู้ที่สนับสนุนท่านพุทธทาสภิกขุพยายามตีความนัยทางการเมืองที่ได้จากความคิดของท่านเอามาทำทนายการควบคุมดูแลของมหาเถรสมาคม ในขณะที่เดียวกันท่านก็มีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับบุคคลสำคัญทางการเมือง เช่น นายปรีดี พนมยงค์ และนักเขียนหัวก้าวหน้า เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ ทำให้ท่านถูกเพ่งเล็งว่าเป็น “สำนัก” หนึ่งและถูกโจมตีว่าเป็นคอมมิวนิสต์ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการที่ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงแนวความคิดเรื่องสังคมนิยม ในช่วงเวลาที่ประเทศไทยกำลังหวาดกลัวภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ จึงทำให้ท่านถูกโจมตีและเพ่งเล็งว่าเป็นคอมมิวนิสต์จากบุคคลที่ไม่ได้ศึกษาคำสอนของท่านอย่างลึกซึ้งว่าแท้จริงแล้วท่านสอนว่าอย่างไร ขณะเดียวกันท่านพุทธทาสภิกขุก็ทราบดีว่า คนทั่วไปในเวลานั้นเกลียดกลัวคำว่า สังคมนิยม เพราะกลัวจะถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ท่านจึงคิดเติมคำว่า “ธัมมิก” เพิ่ม เป็นคำใหม่ว่า “ธัมมิกสังคมนิยม” ซึ่งหมายถึงสังคมนิยมที่ประกอบอยู่ด้วยธรรมะ (พุทธทาสภิกขุ, 2542: 34-35) เพื่อลดความกลัวดังกล่าว แต่อย่างไรก็ตาม สำนักสงฆ์สวนโมกขพลารามก็เป็นที่ยอมรับได้ของคณะสงฆ์และทางฝ่ายบ้านเมือง แม้คำสอนและข้อวัตรปฏิบัติของสำนักนี้จะแปลกใหม่ไปจากประเพณี แต่ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักการทางพุทธศาสนาไม่ได้แตกต่างหรือเปลี่ยนแปลงไป ทั้งยังอิงอยู่กับพระไตรปิฎกเป็นสำคัญด้วย สำนักสงฆ์สวนโมกขพลารามทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงและการปฏิรูปพุทธศาสนาในหลายๆ ด้าน นับตั้งแต่การฟื้นฟูสำนักปฏิบัติธรรมหรือสำนักวัดป่า การตีความหลักธรรมบางเรื่องใหม่ การนำเอาหลักมหายานเข้ามากลมกลืนกับเถรวาท การวิพากษ์วิจารณ์ความมงายและไสยศาสตร์ในหลายลักษณะ และการค้นพบ “ภาษาคนและภาษาธรรม” ที่นำไปสู่ความเข้าใจระหว่างศาสนาทั้งหลาย เป็นต้น ท่านพุทธทาสภิกขุ มรณภาพเมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2536 ผลงานทางศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุเหล่านี้ต่อมาได้มีอิทธิพลทั้งโดยตรงและทางอ้อมต่อสำนักต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาในระยะหลัง เช่น สันติอโศก วัดพระธรรมกาย สำนักหลวงพ่อบุชาหรือพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) เป็นต้น

2) สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก

สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก เป็นสำนักสงฆ์ที่เกิดขึ้นจากอิทธิพลความเชื่อในหลักธรรมทางพุทธศาสนาบางประการ สำนักนี้เน้นด้านการปฏิบัติกรรมฐานโดยการเพ่งกสิณ ถือสัจจะ ฉันอาหารมือเดียว และทำหน้าที่ด้านสังคมสงเคราะห์ในการรักษาผู้ติดยาเสพติดด้วยสมุนไพร ซึ่งเป็นกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ ส่งผลให้พระจำรูญ ปานจันทร์ (โสทรจกศุสโป) เจ้าอาวาสได้รับรางวัลแมกไซไซจากรัฐบาลฟิลิปปินส์ใน พ.ศ. 2518 (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 389)

สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2500 ที่ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี โดยแม่ชีเมี้ยน ปานจันทร์ ซึ่งอธิษฐานพรหมจรรย์บวชตนเองเป็นภิกษุณี สถาปนาถ้ำที่สัจจะโลกุตตระ แสดงอภินิหารบางอย่างให้บุคคลบางกลุ่มศรัทธาและก่อตั้งสำนักสัจจะโลกุตตระที่เขาถ้ำกระบอก ต่อมาแม่ชีเมี้ยน ปานจันทร์ ถึงแก่กรรม พระจำรูญ ปานจันทร์ จึงย้ายคณะสงฆ์มาอยู่ที่ถ้ำกระบอก เนื่องจากพิจารณาเห็นว่าสงบเงียบ เหมาะเป็นที่ปฏิบัติของสงฆ์ และใช้เป็นสถานที่รักษาผู้ติดยาเสพติด เป็นสาธารณสงเคราะห์ที่รู้จักอย่างแพร่หลายทั้งในประเทศและต่างประเทศ ในปี พ.ศ. 2506-2508 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มอบหมายให้ พลอากาศเอกทวี จุลละทรัพย์ ประธาน ก.ร.ป.กลาง เป็นผู้จัดซื้อที่ดินถวายและสร้างอาคารรักษา รวมมีที่ดินที่รัฐและเอกชนบริจาคเงินซื้อถวาย 108 ไร่ ใช้เป็นอาคารรักษาผู้ติดยาเสพติดให้โทษ และใช้เป็นสถานที่ทำการเพาะปลูกเพื่อส่งเสริมอาชีพและฝึกกายภาพบำบัดให้แก่ผู้ที่ได้รับการรักษาแล้ว

พระสงฆ์ในสำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก จะแบ่งกันทำหน้าที่บำบัดรักษาผู้ติดยาเสพติดตามขั้นตอนและระเบียบข้อปฏิบัติของสำนักสงฆ์ที่ได้วางเอาไว้โดยไม่มีข้อยกเว้น เมื่อผู้ติดยาเสพติดได้รับการบำบัดครบตามกำหนดแล้ว ทางสำนักสงฆ์ก็มีโครงการส่งเสริมและฝึกอาชีพให้ เพื่อไม่ให้ผู้ที่เลิกยาเสพติดได้แล้วหันกลับไปใช้ยาเสพติดอีก และมีการติดตามผลหลังจากผู้ที่เลิกยาเสพติดกลับสู่ภูมิลำเนาเดิมด้วย สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอกมีสาขาอีก 5 แห่ง (จินดา, 2545: 111) คือ

1. สำนักสงฆ์เรไรบูรณะสัจจะบันดาล ตั้งอยู่ที่ตำบลสีบัวทอง อำเภอแสวงหา จังหวัดอ่างทอง
2. สำนักนาคตะรังคะโลกุตตระ ตั้งอยู่ที่บ้านคอนกลาง ตำบลธาตุ อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

3. สำนักสงฆ์สังฆะโลกุตตระ ที่อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา
4. สำนักสงฆ์สังฆะโลกุตตระ ที่อำเภอลำนาทรายณ์ จังหวัดลพบุรี
5. สำนักสงฆ์ถ้ำผาเสด็จ ที่อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก ไม่เป็นที่ยอมรับของมหาเถรสมาคม เพราะมีวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์แตกต่างจากพระวินัยบัญญัติ อาทิเช่น การไม่เน้นพรหมจรรย์ของคณะสงฆ์ แต่เน้นการรับนับถือสังฆะ 10 ประการของสำนัก อุทิศตนเพื่อประโยชน์ต่อชุมชน ในทางตรงกันข้าม สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอกกลับได้รับการยอมรับจากทางการและสังคม ไม่ถูกเพ่งเล็งว่าเป็นภัยร้ายแรงต่อความมั่นคงของบ้านเมือง เนื่องจากมีการทำกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศคือ การบำบัดผู้ติดยาเสพติด ทำให้ทางสำนักสงฆ์ได้รับทุนช่วยเหลือจากงบประมาณของ ก.ร.ป.กลาง ในช่วง พ.ศ. 2506-2509 และใน พ.ศ. 2519 รัฐบาลได้ตั้งงบประมาณมาให้ดำเนินการเองจำนวนหนึ่ง รวมกับการบริจาคของภาคเอกชนและองค์การระหว่างประเทศ สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอกจึงดำเนินการรักษาผู้ติดยาเสพติดมาจนถึงปัจจุบัน แต่ในระยะหลังสำนักสงฆ์สังฆะโลกุตตระซึ่งเป็นสำนักสงฆ์ที่แยกตัวออกมาเป็นสาขาของสำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก กลับถูกเพ่งเล็งและโจมตีจากมหาเถรสมาคมและทางการว่ามีการช่องสุ่มผู้คน อาวุธ และมีการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ เป็นภัยต่อความมั่นคงของประเทศ เนื่องจากไม่มีผลงานในการบำบัดรักษาผู้ติดยาเสพติดเหมือนกับสำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก รวมทั้งการก่อสร้างวัดและวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ก็แตกต่างจากคณะสงฆ์อื่นด้วย

3) สำนักปฐุสววรรค์ และอาณาจักรหุบผาสวรรค์เมืองศาสนา

สำนักปฐุสววรรค์ หรือสำนักหุบผาสวรรค์ ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ผู้ก่อตั้งสำนักคือ นายสุชาติ โกศลกิติวงศ์ มีวัตถุประสงค์ที่จะช่วยมนุษยโลก และช่วยจรรโลงสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ให้ดำรงอยู่ตลอดไป โดยผ่านทางวิญญานของหลวงปู่ทวด ซึ่งเป็นองค์ประธานสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นองค์อำนวยการและทำวามหาพรหม ชินนะปัญจะระ เจ้าพิธีการของโลกวินญานเป็นที่ปรึกษา ซึ่งมาปรากฏในรูปของการประทับทรง

สำนักปฐุสววรรค์ มีอุดมการณ์ 10 ประการ ที่สำคัญ (กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2525: 364) คือ

1. ช่วยบำบัดทุกข์ทั้งกายและใจให้ชนทุกชั้น
2. ประหารกิเลสของมนุษย์ที่เห็นแก่ตัวให้เบาบางลง
3. ทำลายความมมงาย หลงเข้าใจผิด
4. ผดุงความเป็นธรรมของสังคม
5. เทิดทูนพระมหากษัตริย์และสันติภาพเป็นสถานะ
6. ส่งเสริมศาสนาให้ดีขึ้นทุกวิถีทาง
7. ยินดีอุปถัมภ์นักวิปัสสนากรรมฐานที่ห่อ 3 พระนิพพาน
8. ร่วมมือกับผู้ปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์
9. ส่งเสริมจริยธรรมและคุณธรรมเข้าสู่จิตใจเยาวชน
10. ยืนยันโลกหน้ามีจริง เพื่อไม่ให้มนุษย์ทำบาปมากขึ้น

สำนักนี้ได้จัดกิจกรรมหลายอย่างที่สนองต่ออุดมการณ์สำคัญของสำนักข้างต้น เช่น การรักษาโรค การเผยแพร่ความรู้ ในรูปของหนังสือที่ทางสำนักพิมพ์ได้แก่ พระธรรมเทศนาของ สมเด็จพระสังฆราชครูปาจารย์ (หลวงปู่ทวด เขียวบ่น้ำทะเลจืด) และของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เรื่องเกี่ยวกับวิญญูณ เป็นต้น การจัดทำภาพยนตร์ สไลด์ เผยแพร่กิจกรรมของสำนัก มีการบรรยายและแสดงปาฐกถาเป็นครั้งคราว รวมทั้งการจัดงานตามเทศกาลงานบุญในวันสำคัญทาง พระพุทธศาสนาและตามประเพณีไทย และการเป็นที่พึ่งทางใจ โดยทางสำนักปู่สวรรค์ ได้จัดสร้าง วัดถุมนงคล และเครื่องรางของขลังให้แก่ประชาชนเข้าบูชา ต่อมาสถานที่ของสำนักปู่สวรรค์ที่ กรุงเทพฯ คับแคบเกินไป ไม่สะดวกและไม่เหมาะสมในการปฏิบัติงานบางอย่าง จึงได้ทำการขยาย การปฏิบัติงานไปที่ศูนย์ศาสนา จังหวัดราชบุรี เรียกว่า อาณาจักรหุบผาสวรรค์เมืองศาสนาใน พ.ศ. 2513 และได้ก่อตั้ง สหพันธ์ศาสนาระหว่างประเทศ เพื่อสร้างขบวนการศาสนาต่อต้านการแผ่ขยาย ของลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่สำนักหุบผาสวรรค์นี้ นายสุชาติผู้ก่อตั้งสำนักและเป็นร่างทรงด้วย ได้สร้าง

พระรูปของพระพุทธเจ้า พระเยซู พระแม่มาลี พระศิวะ พระคเณศ เจ้าแม่กวนอิม และห่อประชมใหญ่ โดยหวังให้เป็นที่ยอมรับของศาสนาต่าง ๆ และยังคงกล่าวว่า “ลัทธิคอมมิวนิสต์กำลังทำลายทุกสถาบันโดยเฉพาะสถาบันศาสนา ซึ่งเป็นสิ่งเดียวที่รื้อยรัศและปกป้องไทยไม่ให้ถูกทำลายไป” (ผาสุกและคริส, 2542: 532)

สำนักหุบผาสวรรค์ สามารถชักจูงคนให้เข้ามาสนับสนุนและบริจาคเงินจำนวนมาก ทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายทหารและพลเรือน เช่น จอมพลประภาส จารุเสถียร รองนายกรัฐมนตรี พลเอกเสริม ณ นคร ผู้บัญชาการทหารบก เป็นต้น และเมื่อทางสำนักจัดนิทรรศการเกี่ยวกับศาสนาคริสต์ ศาสนาพุทธ และความสงบของโลก สมเด็จพระสังฆราช(จวน อุฏฐายี)และพระคาทอลิกชั้นผู้ใหญ่ได้เข้าชมนิทรรศการนี้ด้วย ในปลายทศวรรษ 2510 ขบวนการพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยรุ่งเรืองถึงจุดสูงสุด นายสุชาติได้ประกาศว่าตนและพระมหากษัตริย์เท่านั้นที่จะช่วยประเทศไทยได้ รัฐบาลเป็นเพียงฝูงนกกระจอก ในขณะที่ตนและพระมหากษัตริย์มีลักษณะเป็นผู้มีบุญที่อยู่ในฐานะจะทำการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์โดยทางจิตวิญญาณ เขาแนะนำให้พระมหากษัตริย์สละราชสมบัติและร่วมกับเขาในโครงการต่อต้านคอมมิวนิสต์ (ผาสุกและคริส, 2542: 533) แนวความคิดที่แปลกประหลาดของเขาได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างเปิดเผย แต่เขายังคงได้รับการปกป้องจากผู้สนับสนุนที่เป็นนายทหารและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ สำนักหุบผาสวรรค์มีทรัพย์สินจำนวนมากในรูปของเงินสด สิ่งก่อสร้าง ที่ดิน ยานพาหนะ และหุ้นตามบริษัท แต่ในที่สุดในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2524 ตำรวจได้เข้าตรวจค้นสำนักหุบผาสวรรค์ที่จังหวัดราชบุรี และใน พ.ศ. 2527 กรมการศาสนาได้ดำเนินการให้พระภิกษุสามเณรและประชาชนออกจากสำนัก ส่วนนายสุชาติ โสภณกิจพิทักษ์ ผู้ก่อตั้งได้หลบหนีไป แต่ได้เข้ามาพบกับตำรวจในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2529

สำนักสงฆ์สวนโมกขพลาราม สำนักสงฆ์ถ้ำกระบอก และสำนักปู่สวรรค์ หรือหุบผาสวรรค์ เป็นกรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทของสถาบันการเมืองการปกครองในการควบคุมดูแลสถาบันสงฆ์ให้อยู่ในความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่เป็นภัยต่อความมั่นคงของประเทศ ซึ่งระดับการควบคุมดูแลจัดการกับกรณีเหล่านี้ก็ขึ้นอยู่กับลักษณะการดำเนินงาน การจัดกิจกรรม แนวความคิด ความเชื่อ และวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ เจ้าสำนักและลูกศิษย์ของแต่ละสำนักด้วย เช่นกันว่ามีแนวทางเป็นไปในลักษณะใด

ในกรณีของสำนักสงฆ์สวนโมกขพลารามซึ่งเป็นที่ยอมรับของมหาเถรสมาคมและรัฐบาลนั้น เป็นความพยายามในการปฏิรูปพุทธศาสนาที่เน้นในเรื่องของปัญญา การศึกษาหลักธรรมคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติที่อิงอยู่กับพระไตรปิฎกเป็นหลัก ไม่มีกิจกรรมหรือข้อปฏิบัติใดของคณะ

สงฆ์แห่งสำนักนี้ที่ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนา จึงทำให้ไม่มีข้อขัดแย้งกับมหาเถรสมาคมที่กำกับดูแลคณะสงฆ์ไทย ขณะเดียวกันท่านพุทธทาสภิกขุก็หลีกเลี่ยงที่จะยุ่งเกี่ยวกับการเมืองหรือนโยบายทางการเมืองด้วย แม้ว่าในบางครั้งท่านได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวความคิดทางการเมืองบ้างโดยสอดแทรกไปกับเรื่องอื่น เช่น

“ถ้าศีลธรรมไม่กลับมา โลกจะวินาศ” ชาวพุทธก็มีพระเจ้าเช่นเดียวกับชาวคริสต์แต่พระเจ้าของชาวพุทธคือธรรม คอมมิวนิสต์ไม่อาจทำลายหัวใจศาสนาได้ เพราะศาสนาที่แท้มิใช่โบสถ์ วิหาร วัดวาอาราม หรือพระพุทธรูป แต่ศาสนาอยู่ที่พระธรรมคำสั่งสอน ฉะนั้นการที่ศาสนาจะเสื่อมสูญไปมิใช่ที่คอมมิวนิสต์ แต่อยู่ที่พุทธบริษัท 4 (ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) สอนกันผิด ๆ พุคกันผิด ๆ ปฏิบัติกันผิด ๆ และได้รับผลมาผิด ๆ สิ่งที่น่ากลัวกว่าคอมมิวนิสต์คือความไม่มีธรรมะ ไม่มีศีลธรรม คำว่าสันโดษ ซึ่งแปลว่าความยินดีในสิ่งที่มีอยู่ ไม่ได้เป็นอุปสรรคแก่การพัฒนา แต่กลับเป็นกำลังใจให้ทำต่อไปด้วยความไม่ท้อถอย และเป็นอุปสรรคแก่การพัฒนาด้วยซ้ำไป (คณินันต์, 2532 : 125-126)

การแสดงความคิดเห็นทางการเมืองของท่านพุทธทาสภิกขุ แม้บางอย่างจะขัดแย้งกับนโยบายของรัฐบาลโดยตรง เช่น คำสอนเรื่องสันโดษ ที่รัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เคยร้องขอให้คณะสงฆ์เลิกสอนประชาชนเพราะไม่เหมาะสมกับสมัยปฏิวัติ ก็เป็นการแสดงความเห็นตามหลักการทางพระพุทธศาสนาและสอดแทรกไปกับธรรมะ ไม่ได้เป็นการวิพากษ์วิจารณ์โดยตรงและรุนแรง จึงไม่ขัดแย้งและถูกเพ่งเล็งจากรัฐบาล ขณะที่สำนักสงฆ์ถ้ากระบอก เป็นสำนักที่เน้นทางด้านการศึกษาช่วยเหลือสังคม บำบัดรักษาคนติดยาเสพติดได้รับการยอมรับจากรัฐบาลและองค์กรต่าง ๆ ให้การสนับสนุนและช่วยเหลือ แต่ไม่ได้รับการยอมรับจากมหาเถรสมาคมเนื่องจากวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในสำนักนี้ไม่เป็นไปตามพระวินัยบัญญัติ อีกทั้งภายหลังสำนักสงฆ์ที่เป็นสาขาของสำนักสงฆ์ถ้ากระบอกไม่ได้มีการรักษาผู้ติดยาเสพติดและมีการประพฤติปฏิบัติภายในสำนักสงฆ์ที่แตกต่างจากคณะสงฆ์ไทย จนเป็นที่สงสัยและไม่เป็นที่ไว้วางใจของทางการ จนทำให้สำนักสงฆ์ถ้ากระบอกต้นสังกัดถูกเพ่งเล็งจากรัฐบาลและมหาเถรสมาคมไปด้วย

การดำเนินการของสำนักสงฆ์สวนโมกขพลารามและสำนักสงฆ์ถ้ากระบอก เป็นความพยายามของพระสงฆ์จำนวนหนึ่งที่ต้องการปฏิรูปพุทธศาสนาให้ดีขึ้นจากสภาพความถดถอยและเสื่อมโทรมลงภายในคณะสงฆ์ไทย การมีการกระทำและแนวความคิดที่แตกต่างจากจารีตประเพณีเดิมของพระสงฆ์ไทยที่เคยปฏิบัติสืบต่อมา ทำให้ต้องถูกตรวจสอบและเพ่งเล็งจากทั้งฝ่ายคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม และฝ่ายรัฐบาลที่เป็นผู้อุปถัมภ์คณะสงฆ์ ก็ต้องคอยให้การป้องกันดูแลความ

สงบเรียบร้อยให้คณะสงฆ์ รวมทั้งเพื่อความมั่นคงปลอดภัยของประเทศด้วย ในส่วนกรณีสำนักปู่สวรรค์หรือหุบผาสวรรค์นั้น ถึงแม้ว่าไม่ได้เป็นการดำเนินการโดยพระสงฆ์ก็ตาม แต่ต้องการนำมาเสนอให้เห็นว่า แม้แต่ฆราวาสก็มีแนวความคิดทางพุทธศาสนาที่เปลี่ยนแปลงไป พยายามใช้พุทธศาสนาเพื่อวัตถุประสงค์ทางการเมืองคือการต่อต้านคอมมิวนิสต์ซึ่งได้รับการสนับสนุนและมีผู้ให้ความสนใจเป็นจำนวนมาก ทั้งบุคคลฝ่ายบ้านเมืองและผู้นำทางศาสนาของศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ แม้ว่าสำนักนี้จะมีแนวความคิดบางอย่างที่แปลกประหลาดและมีการเข้าทรงร่างของอดีตพระมหาเถระก็ตาม แต่ก็ปฏิเสธเรื่องของไสยศาสตร์ มีวัตถุประสงค์ในการเชิดชูชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ซึ่งอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่รัฐบาลให้การยอมรับได้เพราะมีแนวทางเดียวกับนโยบายทางการเมืองของรัฐบาลในเวลานั้นที่มุ่งแต่การต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์เป็นสำคัญ โดยมองข้ามวิธีการปฏิบัติและการดำเนินงานของสำนักนี้ที่มีลักษณะผิดแผกแตกต่างจากหลักการทางพุทธศาสนา แต่ในที่สุดแล้วการดำเนินงานแบบพาณิชย์และการมีอาณาจักรที่กว้างใหญ่ของสำนักก็เป็นการเสี่ยงต่อความมั่นคงของประเทศ เป็นการยากที่ฝ่ายบ้านเมืองจะนิ่งเฉยปล่อยให้ดำเนินการต่อไปได้เช่นกัน

ข้อสังเกตอีกข้อหนึ่งของกรณีสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อเหล่านี้คือ สำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อที่เกิดขึ้นใหม่ต้องเป็นแนวทางที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา มีหลักการที่สอดคล้องสนับสนุน หรือเอื้อต่อนโยบายการบริหารปกครองประเทศ หรือมิฉะนั้นก็ไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองซึ่งเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก หากทำได้ดังนี้สำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อนั้นก็จะได้รับการยอมรับบทบาทจากทั้งมหาเถรสมาคมและรัฐบาลไปในที่สุด ซึ่งนอกจากกรณีตัวอย่างที่ได้กล่าวมาแล้วยังมีกรณีอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นอีกหลายสำนัก เช่น สันติโสภณของโพธิรักษ์ จิตตภาวันวิทยาลัยของพระกิตติวุฒโฒภิกขุ หรือพระเทพกิตติปัญญาคุณ (ปัจจุบันมรณภาพแล้ว) และวัดพระธรรมกาย เป็นต้น ซึ่งสามารถศึกษาในรายละเอียดของกรณีต่าง ๆ เหล่านี้ได้จากหนังสือและงานวิจัยอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก

บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์

นอกจากสถาบันการเมืองการปกครองจะมีบทบาทเข้าไปแทรกแซงจัดการภายในสถาบันสงฆ์แล้ว ทางฝ่ายสถาบันสงฆ์เองก็ได้มีการแสดงบทบาททางการเมืองของตนที่ปรากฏแก่สังคมด้วยเช่นกัน ซึ่งบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์เหล่านี้มีทั้งที่เป็นไปตามหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวมและสังคม และโดยส่วนตัวเพื่อให้เกิดความถูกต้อง ยุติธรรม และสงบสุขแก่คณะสงฆ์และสังคมด้วย เป็นต้น

บทบาทในการเคลื่อนไหวทางการเมืองต่อรัฐบาลและในหมู่คณะสงฆ์

บทบาทของพระสงฆ์ในการเคลื่อนไหวทางการเมืองนี้ มีทั้งที่เป็นการเคลื่อนไหวทางการเมืองที่กระทำต่อฝ่ายรัฐบาลและที่กระทำกันเองภายในหมู่คณะสงฆ์ การที่พระสงฆ์แสดงบทบาทในทางการเมืองทั้งสองลักษณะเช่นนี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นผลมาจากสถานการณ์ในสังคมไทยเวลานั้นที่เพิ่งจะผ่านประสบการณ์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยเพียงไม่กี่ปี กระแสความรู้สึกของความเป็นประชาธิปไตยจึงมีอยู่ทั่วไป แม้แต่พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ที่นำมาใช้แทนพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) นั้น ก็เกิดขึ้นเพราะกระแสของการปกครองระบอบประชาธิปไตยเช่นเดียวกัน นอกจากนี้การศึกษาของฝ่ายคณะสงฆ์ในมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็ได้รับการส่งเสริมและพัฒนาขึ้น มีการส่งพระสงฆ์ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ นำความรู้และประสบการณ์ทางการศึกษากลับมาถ่ายทอดในมหาวิทยาลัยทั้งสองแห่ง ทำให้พระสงฆ์ที่กำลังศึกษาอยู่ได้รับประสบการณ์ทางความรู้และแนวความคิดใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นจากต่างประเทศมากขึ้น สิ่งเหล่านี้จึงน่าจะมีผลต่อแนวความคิดทางการเมืองของคณะสงฆ์ไทยในเวลานั้นไม่มากนักน้อย โดยเฉพาะพระสงฆ์หนุ่มรุ่นใหม่ที่มีแนวความคิดในการปฏิรูปพุทธศาสนา

การมีบทบาทเคลื่อนไหวทางการเมืองของพระสงฆ์ต่อรัฐบาล สืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลต้องการใช้สถาบันสงฆ์เพื่อสนับสนุนในนโยบายการปกครองและพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะเพื่อการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นเพื่อให้รัฐบาลสามารถนำสถาบันสงฆ์มาใช้สนับสนุนนโยบายการปกครองประเทศของตนได้ รัฐบาลจึงต้องเข้าแทรกแซงในกิจการของคณะสงฆ์ในหลายกรณี ดังที่กล่าวมาแล้ว เช่น กรณีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505

การเข้าแทรกแซงกิจการคณะสงฆ์ภายในมหาเถรสมาคมของรัฐบาล ทั้งกรณีการตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 รวมทั้งกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตตการี) ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อประท้วงการกระทำดังกล่าวของรัฐบาล ซึ่งมีทั้งฝ่ายฆราวาสและฝ่ายคณะสงฆ์ร่วมอยู่ในขบวนการประท้วงนี้ด้วย ฝ่ายฆราวาสนั้นนำโดยนักการเมืองภาคอีสาน ส่วนฝ่ายคณะสงฆ์มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ (ผาสุก และคริส, 2542: 459-460) ซึ่งเป็นที่รวมของพระมหานิกายหนุ่มที่มีแนวความคิดก้าวหน้า ต้องการปฏิรูปพุทธศาสนาและมักวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของมหาเถรสมาคม ซึ่งมีแต่พระที่มีแนวคิดแบบอนุรักษ์นิยม การเคลื่อนไหวดังกล่าวไม่ได้เป็นผลดีต่อคณะสงฆ์กลุ่มนี้เท่าใด

นัก เพราะถูกเพ่งเล็งและตรวจสอบจากรัฐบาลซึ่งในเวลานั้นกำลังดำเนินนโยบายต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์และเกรงว่าการเคลื่อนไหวนี้อาจมีพวกคอมมิวนิสต์แอบแฝงเข้ามาเพื่อทำการบ่อนทำลายพุทธศาสนาโดยอาศัยสถานการณ์และสถาบันสงฆ์เป็นเครื่องมือ เป็นผลให้มีพระสงฆ์ 2 รูป จากวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ถูกจับสึกดำเนินคดี คือ พระมหามนัส พวงลำเจียก (จิตตทโม) กับ พระมหานคร พยุงญาติ (เขมปาลี) เนื่องจากมีการตรวจค้นกุฏิพบเอกสารเผยแพร่ลัทธิคอมมิวนิสต์ที่พระทั้งสองรูปได้เดินทางไปประเทศจีน นอกจากนี้ยังมีพระสงฆ์อีก 4 รูป ซึ่งล้วนแต่เป็นพระมหานิกายก็ถูกจับสึกเกี่ยวกับใบปลิวของสงฆ์ให้แตกแยก โดยพระสงฆ์ 3 รูปซึ่งเป็นพระจากวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ถูกส่งฟ้องศาลทหารในข้อหาหมิ่นประมาทใส่ความคณะสงฆ์ คูหมื่นเจ้าพนักงานและทำผิดต่อความมั่นคงของรัฐ (สจข., 2503: ก/ป7/2503/ศธ 2.7)

ขณะที่ในกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตถการี) ได้มีพระสงฆ์ทั้งจากกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด เข้ามามีบทบาทในการเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่พระเถระทั้งสองด้วย เช่น พระธรรมราชานุวัตร เจ้าคณะตรวจการ ภาค 5 วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ทำหนังสือถึงจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เพื่อเสนอความคิดเห็นเรื่องความยุ่งยากในคณะสงฆ์ในกรณีของพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตถการี) และเรื่องการกล่าวหาพระสงฆ์ในเรื่องคอมมิวนิสต์ ส่วนพระครูสังฆรักษ์ สมฤกษ์ ทศสุนิโย วัดราชสิทธิาราม กรุงเทพมหานคร ได้ทำลิจิตแสดงความคิดเห็นในกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุตถการี) กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) และหนังสือแสดงความคิดเห็นเสนอต่อสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (จวน อุฏฐายี) สังกนายนก (พระพิมลธรรม (อาสภมหาเถร), 2530: 82-95) เป็นต้น

ขณะเดียวกันการที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เข้ามาแทรกแซงเพื่อฟื้นฟูความสำคัญของธรรมยุติกนิกาย และเพิ่มอำนาจการควบคุมภายในมหาเถรสมาคมนี้เท่ากับเป็นการเพิ่มความขัดแย้งระหว่างนิกายภายในสถาบันสงฆ์ ที่มีร่องรอยเดิมอยู่แล้วให้ขยายกว้างขึ้น กลายเป็นเรื่องการเมือง ในหมู่คณะสงฆ์ที่พระสงฆ์ทั้งสองนิกาย คือ มหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ได้ออกมามีบทบาทเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรม (ทางการเมือง) ให้แก่นิกายของตน เช่น กรณีที่พระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายเข้าชื่อกันยื่นหนังสือร้องเรียนเรื่องพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ต่อสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายกในพ.ศ. 2490 จนมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า “หนังสือร้องเรียนฉบับนี้มีเจตจำนงแน่วแน่ที่จะรักษากฎเกณฑ์แห่งความถูกต้องตามหลักของพระธรรมวินัยและกฎหมาย หรือมุ่งที่จะรักษาผลประโยชน์แห่งหมู่คณะของตนเองกันแน่” (แสวง, ม.ป.ป.: 233) ขณะที่พระเถระฝ่ายมหานิกายเอง ก็ได้จัดตั้งสำนักอบรมครูวัดสามพระยา

(ส.อ.ส.) ขึ้นใน พ.ศ. 2489 โดยมีพระปริยัติโสภณ (พิน ชุตินฺธโร) วัดสามพระยา เป็นผู้อำนวยการ มีเป้าหมายเพื่อให้สำนักอบรมครูวัดสามพระยามีบทบาทสกัดกั้นการเคลื่อนไหวของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ที่พยายามจะใช้อำนาจรัฐในช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองให้ดำเนินการยกเลิกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 แต่บทบาทของสำนักอบรมครูวัดสามพระยาที่พระสงฆ์สามเณรและพระคณาธิการรุ่นหนุ่มฝ่ายมหานิกายพากันคาดหวังว่า จะเป็นสถาบันถ่วงดุลคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้อย่างมีประสิทธิภาพ ก็จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนท่าทีและยุทธกิจกรรมลงอย่างกะทันหันเมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการปฏิวัติใน พ.ศ. 2500 (แสง, ม.ป.ป.: 212-215)

นอกจากนี้การเคลื่อนไหวทางการเมืองของพระสงฆ์ในหมู่คณะสงฆ์ยังมีอีกหลายกรณีในเวลาต่อมา เช่น กรณีการแต่งตั้งสังฆนายกตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2484 ซึ่งมักจะเป็นพระเถระฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ผูกขาดตำแหน่งนี้ ทำให้พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายเกิดความอึดอัดและไม่พอใจจนต้องมีการทำหนังสือร้องเรียนแก่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก และฝ่ายรัฐบาล เพื่อให้มีการแต่งตั้งพระเถระฝ่ายมหานิกายดำรงตำแหน่งนี้บ้างหรือแม้แต่ก่อนการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชองค์ต่อมาคือ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) ก็มีกระแสการเมืองภายในคณะสงฆ์ในการหาพระเถระผู้ใหญ่ที่สมควรดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชด้วยเช่นกัน

การเคลื่อนไหวทางการเมืองของพระสงฆ์ดังกรณีต่าง ๆ ที่กล่าวมา โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายที่มีแนวความคิดเป็นไปในแนวทางประชาธิปไตยและต้องการที่จะปฏิรูปพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่ไม่สอดคล้องกับสภาวะการเมืองของประเทศที่ปกครองด้วยระบอบเผด็จการทหารอยู่ในขณะนั้น อีกทั้งยังได้รับการต่อต้านจากฝ่ายอนุรักษนิยมภายในมหาเถรสมาคมด้วย ทำให้บทบาทของพระสงฆ์เหล่านี้ถูกเพ่งเล็งขัดขวาง และในที่สุดพระสงฆ์เหล่านี้ก็ถูกอำนาจรัฐและอำนาจในคณะสงฆ์ลงโทษอย่างไม่ชอบธรรมอีกด้วย

บทบาทในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พ.ศ. 2512

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือ พระราชพิธีศรีสังฆปาณกาล เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่โบราณและถือว่าเป็นพระราชพิธีสำหรับดับยุคเข็ญของบ้านเมือง เพ็งยกเลิกไปเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว ในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี มีการรื้อฟื้นพระราชพิธีนี้ขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาขึ้นในวันที่ 24 และ 25 มีนาคม พ.ศ. 2512 โดยผู้ที่ถือ

น้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระราชพิธีครั้งนั้น ได้แก่ ผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดีเท่า่นั้น ซึ่งมีจำนวน 20 ท่าน ได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ 6 จำนวน 10 ท่าน และในรัชกาลปัจจุบันจำนวน 10 ท่าน และไม่ได้เรียกการพระราชพิธีนี้ว่า พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือพระราชพิธีศรีสัจปานกาล แต่เรียกว่า “พระราชพิธีพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดี” (ปิยะ, ม.ล., 2515: 1-9) เป็นการผนวกรวมการพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดีกับการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเข้าไว้ด้วยกัน

พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เป็นพระราชพิธีที่รวมเอาพิธีทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้าไว้ด้วยกัน ดังนั้นสถาบันสงฆ์จึงได้เข้ามามีบทบาทร่วมในการประกอบพระราชพิธีนี้ เมื่อทรงโปรดเกล้าฯให้มีพิธีสงฆ์โดยอาราธนาพระสงฆ์ 9 รูป มาเจริญพระพุทธมนต์ ทวาทศปริตร (สิบสองตำนาน) เสกน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2512 โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯให้ผู้แทนพระองค์เสด็จแทนส่วนในวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2512 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปยังท้องพระโรงกลาง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเพื่อพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์รามาธิบดีแก่ผู้ได้รับพระราชทาน แล้วทั้งสองพระองค์จึงเสด็จไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดารามในการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา โดยมีพราหมณ์อ่านโองการแช่งน้ำและประกอบพิธีกรรม ส่วนพระสงฆ์ได้เจริญพระพุทธมนต์สังคายนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาร่วมกับผู้เข้ารับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และจอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรีและผู้บัญชาการทหารสูงสุด

การพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยารุ่นนี้มีความแตกต่างจากครั้งก่อน ๆ ได้แก่ 1. ใช้น้ำฝนดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา 2. เลขานุการพระราชวัง สมุหราชองครักษ์ และนายแพทย์ประจำพระองค์ดื่มน้ำนั้นก่อน 3. พระถ้วเครื่องต้นและถ้วดื่มน้ำทั้งหมดห่อผ้าขาวประจำตราตะกั่ว นำเข้าเครื่องอบความร้อนฆ่าเชื้อ 4. เช็ดพระแสงทุกองค์ที่ใช้ในการประกอบพิธีด้วยผ้าสะอาดและแอลกอฮอล์ 5. เมื่อเสร็จพิธีแล้วห่อพระชันสาครผูกผ้าประจำตราตะกั่วนำไปเก็บไว้ในห้องเลขานุการพระราชวังพร้อมทั้งประจำตราห้องไว้

การที่คณะสงฆ์มีส่วนร่วมในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในคราวนั้น นอกจากจะเป็นไปตามหน้าที่กิจของสงฆ์แล้ว ยังถือว่าได้แสดงบทบาทในทางการเมืองด้วย กล่าวคือ พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นพระราชพิธีที่เป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองที่แสดงถึงความซื่อสัตย์ สุจริตและความจงรักภักดีของข้าราชการที่มีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เมื่อพระสงฆ์อยู่

ร่วมในพระราชพิธีนี้ก็คือว่าได้เป็นสักขีพยานให้แก่ผู้ที่กล่าวคำถวายสัตย์ปฏิญาณและดื่ม น้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย นับว่าเป็นการแสดงบทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์อีกด้านหนึ่ง

บทบาทของคณะสงฆ์ต่อเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

เมื่อจอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี ได้ทำการรัฐประหารตนเองในวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2514 แล้ว การปกครองประเทศได้กลับเข้าสู่ยุคเผด็จการทหารอีกครั้งหลังจากมีการปกครองแบบประชาธิปไตยครั้งไปเพียงไม่กี่ปี ในปีพ.ศ. 2516 ขบวนการนิสิตนักศึกษาโดย ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยร่วมกับประชาชนเริ่มรณรงค์ต่อต้านการปกครองระบอบเผด็จการและเรียกร้องรัฐธรรมนูญ ในช่วงต้นเดือนตุลาคม พ.ศ. 2516 ซึ่งมีการรณรงค์เรียกร้องรัฐธรรมนูญนั้น ได้มีการเปิดอภิปรายทางการเมืองในที่สาธารณะหลายแห่ง รวมไปถึงการชุมนุม และเดินขบวนต่อต้านรัฐบาลเผด็จการด้วย ซึ่งในจำนวนนี้มีพระสงฆ์หนุ่มจำนวนหนึ่งได้ไปปรากฏตัวสังเกตการณ์ และมีบางรูปได้เข้าร่วมในการอภิปรายและเดินขบวนด้วย (สมบุญ, 2527: 86)

ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 มีพระสงฆ์จำนวนหนึ่งซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่ได้เข้าไป มีบทบาทในเหตุการณ์ครั้งนั้นด้วย โดยได้เข้าไปเป็นคนกลางในการนำเอาความประสงค์ของฝ่าย ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยและประชาชนไปแจ้งให้แก่ทางรัฐบาลทราบ กล่าวคือ ในช่วงเวลานั้นคณะสงฆ์ต่างวิตกกังวลกับเหตุการณ์ความไม่สงบ ต้องการให้บ้านเมืองกลับเข้าสู่ ความสงบโดยเร็วและคิดว่าพระสงฆ์น่าจะมีส่วนในการประสานความคิดเห็นที่แตกต่างกันนี้ เพื่อให้ปัญหายุติลง ดังนั้นพระเทพโสภณ (กมล โกวิท) ซึ่งเป็นเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ที่ในเวลานั้นประทับรักษาอาการประชวรอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ได้เสนอว่าควรให้ พระสงฆ์ไปพบศูนย์กลางนิสิตฯ เพื่อถามถึงความต้องการแล้วพระสงฆ์จะไปขอขบถบาตจาก รัฐบาลหรือคณะทหาร แต่ต้องไปอย่างเงียบ ๆ และลับ ๆ และเมื่อเป็นอันตกลงกันแล้วจึงมีพระ เถระ 3 รูป รับหน้าที่ไปเจรจาพูดคุยกับฝ่ายศูนย์กลางนิสิตฯ คือ

¹ ประชาธิปไตยแบบครึ่งใบ คือ การที่ผู้เข้ามาดำรงตำแหน่งทางการเมืองทั้งฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่าย บริหารมาจากการแต่งตั้งและการเลือกตั้งผสมกัน โดยมีวุฒิสภา นายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรี บางส่วนมาจากการแต่งตั้ง ส่วนที่มาจากเลือกตั้งได้แก่ สภาผู้แทนราษฎร และรัฐมนตรีจำนวน หนึ่งที่มาจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรพรรคร่วมรัฐบาล ประชาธิปไตยแบบครึ่งใบนี้ใช้กันต่อมา ในสมัยรัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ และรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์

1. พระธรรมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปเสโณ) วัดสระเกศฯ ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ “สมเด็จพระพุฒาจารย์”

2. พระธรรมปิฎก (นิยม ฐานิสฺสโร) วัดชนะสงคราม ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ “สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า”

3. พระเทพโสภณ (กมล โกวิท) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระเถระทั้งสามรูป ได้เดินทางไปพบกับนักศึกษาคณะหนึ่งซึ่งทำงานอยู่ในกลุ่มของศูนย์กลางนิสิตฯ ที่มมอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ด้านถนนดินสอ เมื่อสอบถามแล้วได้ความว่า ฝ่ายศูนย์กลางนิสิตฯ ต้องการให้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญในทันทีโดยไม่ต้องรอถึงหนึ่งปี และในขณะนั้นกลุ่มผู้นำศูนย์กลางนิสิตฯ กำลังไปเจรจาดังกล่าวกับฝ่ายรัฐบาลอยู่ (วุฒินันท์, 2541: 101) เมื่อทราบดังนั้น พระเถระทั้งสามรูปจึงเดินทางไปยังสวนรื่นฤดี ซึ่งเป็นกองบัญชาการของคณะรัฐบาลและได้เข้าพบจอมพลประภาส จารุเสถียร ซึ่งได้แจ้งกับพระเถระทั้งสามว่า ขณะนั้นศูนย์กลางนิสิตฯ กำลังเจรจาทำสัญญากับรัฐบาลอยู่ เมื่อทราบดังนั้นพระเถระทั้งสามรูปจึงเดินทางไปโรงเรียนพลตำรวจบางเขน เพื่อขอพบนายธีรยุทธ บุญมี หนึ่งในผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญ 13 คนที่ถูกจับกุม และเคยเป็นลูกศิษย์ของพระเทพโสภณ (กมล โกวิท) ซึ่งพระเทพโสภณ (กมล โกวิท) ได้เล่าเรื่องราวและจุดประสงค์ที่มาพบ โดยขอขบถบาททั้งสองฝ่ายเพื่อให้เกิดความสงบแก่ประเทศชาติ เพราะทางรัฐบาลเองก็ยินดีปฏิบัติตามข้อเสนอที่ศูนย์กลางนิสิตฯ ต้องการ ท่านต้องการให้นายธีรยุทธ บุญมีไปเจรจากับศูนย์กลางนิสิตฯ ซึ่งนายธีรยุทธ บุญมี ก็เห็นด้วย จึงเดินทางไปยังสวนจิตรลดาพร้อมกับพระเถระทั้งสามรูป ซึ่งเมื่อไปถึงคณะศูนย์กลางนิสิตฯ ได้ลงนามในสัญญาทำสัญญากับรัฐบาลเรียบร้อยแล้วและกำลังเดินทางกลับ นายธีรยุทธ บุญมีจึงเดินทางกลับไปกับคณะศูนย์กลางนิสิตฯ ส่วนพระเถระทั้งสามรูปได้เดินทางกลับวัด โดยพระเทพโสภณ (กมล โกวิท) เดินทางไปยังโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เพื่อเฝ้าอาการประชวรของสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ)

ต่อมาพระเทพโสภณ(กมล โกวิท) ซึ่งคอยติดตามรายงานข่าวทางโทรทัศน์ที่ได้รายงานข่าวว่า ขบวนการผู้ชุมนุมกำลังเคลื่อนไปยังพระราชวังสวนจิตรลดา จึงเกิดความกังวล ได้ชวนลูกศิษย์ขับรถไปสังเกตการณ์และสอบถามจากคณะนักศึกษาแพทย์ซึ่งอยู่ที่ขบวนได้ความว่า เงินขบวนไปขอพระราชทานพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอให้เลิก พระเทพโสภณ (กมล โกวิท) จึงเดินทางไปยังสวนรื่นฤดี กองบัญชาการของคณะรัฐบาลอีก พันเอกณรงค์ กิตติขจร ได้นิมนต์ท่านขึ้นไปยังห้องประชุมใหญ่ ซึ่งมีคณะกรรมการประชุมกันอยู่โดยมีจอมพลถนอม กิตติขจร

เป็นประธาน ท่านจึงแจ้งความประสงค์ของกลุ่มผู้เดินขบวนเพื่อขอให้รัฐบาลหรือคณะทหารติดต่อไปทางพระราชวังสวนจิตรลดาเพื่อกราบทูลขอพระราชกระแส จอมพลถนอม กิตติขจร ได้แจ้งว่า ขณะนั้นพวกคอมมิวนิสต์เข้ามาแล้ว พร้อมกับอ่านรายชื่อให้ท่านฟังและบอกว่าเป็นรายชื่อที่ทางศูนย์กลางนิสิตฯ นำมามอบให้ และเชื่อว่าคงไม่มีเหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้น พระเทพโสภณ (กมล โกวิท) จึงลากลับไปโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์อีกครั้ง แต่ในที่สุดวันรุ่งขึ้น คือวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ก็เกิดเหตุการณ์ปะทะกันขึ้น สูญเสียชีวิตคนจำนวนมากดังที่ทราบกันดีแล้ว

ก่อนหน้าที่จะเกิดเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ตอนบ่ายวันที่ 13 ตุลาคม สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ทรงมีพระบัญชาให้ประชุมกรรมการมหาเถรสมาคมที่พระตำหนักวาศุกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพื่อพิจารณาหาวิธีที่คณะสงฆ์จะสามารถช่วยบ้านเมืองให้เกิดความสงบได้ แต่ก็ไม่สามารถประชุมกันได้เนื่องจากมีเสียงปี่นึ่งที่กรมการรักษาดินแดนและคลังยกกระบัตร์ ด้านหน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ทำให้ต้องงดการประชุมไป แต่สมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งปัจจุบันคือ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) พระธรรมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปฺเสโณ) วัดสระเกศฯ และพระเทพโสภณ (กมล โกวิท) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ยังคงปรึกษารื้อฟื้นต่อและกำลังจะออกไปสังเกตการณ์ที่บริเวณสี่แยกคอกวัว ถนนราชดำเนิน ก็พอดีมีข่าวประกาศว่า จอมพลถนอม กิตติขจร จอมพลประภาส จารุเสถียร และพันเอกณรงค์ กิตติขจร ลาออกจากตำแหน่งทางการเมืองและได้เดินทางออกนอกประเทศแล้ว และมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งนายสัญญา ธรรมศักดิ์ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี พระเถระทั้งสามรูปจึงมิได้เดินทางไปสังเกตการณ์

เมื่อเหตุการณ์ความไม่สงบได้ยุติลงแล้ว สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ทรงมีพระบัญชาให้พระธรรมคุณาภรณ์ (เกี่ยว อุปฺเสโณ) และพระเทพโสภณ (กมล โกวิท) ปรึกษากับสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) เพื่อนิมนต์พระสงฆ์มาประชุมสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นเวลา 3 วัน โดยขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (วุฒินันท์, 2541: 103) เพื่อเป็นสวัสดิมงคลเมื่อพ้นจากภัยพิบัติเคราะห์ร้ายของบ้านเมือง และเป็นเครื่องเตือนสติให้เกิดกำลังใจแก่ประชาชนต่อไป การสวดมนต์ของพระสงฆ์ในครั้งนั้นได้สร้างความปิติยินดีให้แก่ประชาชนเป็นอย่างมาก

บทบาทของสถาบันสงฆ์ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 นับเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่สถาบันสงฆ์ได้มีส่วนช่วยเหลือทางการเมืองในการเป็นสื่อกลางนำเอาความประสงค์ของฝ่ายนิสิตนักศึกษาและประชาชนไปแจ้งแก่รัฐบาล แม้ว่าจะไม่ได้มีบทบาทสำคัญหรือเป็นกลไกสำคัญในเหตุการณ์

ดังกล่าวเท่าใดนัก แต่สถาบันสงฆ์ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความต้องการความสงบสุขของบ้านเมืองที่มีผลต่อทุกคนในประเทศไทย และการเป็นที่พึ่งทางจิตใจของประชาชนในยามที่ประเทศอยู่ในภาวะเศร้าสลดหลังจากผ่านเหตุการณ์นี้มาได้เป็นอย่างดี

กล่าวโดยสรุป ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2500-2516 ที่กล่าวมาในบทนี้ได้แสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ที่มีต่อกันระหว่างสถาบันสงฆ์กับรัฐบาลในเวลานั้น ทั้งในส่วนของรัฐบาลได้เข้าไปมีบทบาทแทรกแซงและจัดการภายในสถาบันสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของ การออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 กรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุดตการิ) และกรณีสำนักสงฆ์และกลุ่มความเชื่อต่าง ๆ หรือ การที่สถาบันสงฆ์โดยพระสงฆ์ได้ออกมาแสดงบทบาททางการเมืองของตนในหลาย ๆ เหตุการณ์ เช่น กรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และพระศาสนโศภน (ปลอด อุดตการิ) เพื่อแสดงความคิดเห็นและเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่พระเถระทั้งสองรูปที่ถูกใส่ความ การออกมาวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของมหาเถรสมาคมซึ่งประกอบไปด้วยพระเถระที่มีอายุมากและมีแนวความคิดแบบอนุรักษนิยมของกลุ่มพระสงฆ์หนุ่มและพระสงฆ์ที่มีแนวความคิดก้าวหน้า รวมทั้งวิพากษ์วิจารณ์และต่อต้านรัฐบาลที่เข้าไปแทรกแซงการบริหารกิจการคณะสงฆ์ของมหาเถรสมาคม เป็นต้น

การที่รัฐบาลเข้าแทรกแซงภายในสถาบันสงฆ์นั้น ส่วนหนึ่งก็ถือว่าเป็นการให้ความอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์ของรัฐบาลในการถวายความสงบ มั่นคง และปลอดภัยให้เกิดขึ้นภายในหมู่คณะสงฆ์ ซึ่งเป็นหน้าที่และธรรมเนียมปฏิบัติที่ฝ่ายอาณาจักรพึงมีให้แก่ฝ่ายศาสนจักรมาตั้งแต่อดีตแล้วเพียงแต่มีวิธีการปฏิบัติที่แตกต่างกันไป แต่การให้ความอุปถัมภ์แก่สถาบันสงฆ์ของรัฐบาลในช่วง พ.ศ. 2500-2516 โดยเฉพาะรัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถือได้ว่าเป็นการเข้าไปแทรกแซงและดำเนินการจัดการต่อการบริหารภายในมหาเถรสมาคมมากที่สุด เพียงเพื่อต้องการที่จะฟื้นฟูความสำคัญของธรรมยุติกนิกายขึ้นมาพร้อม ๆ กับการฟื้นฟูความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ จนทำให้รัฐบาลกลายเป็นเครื่องมือของพระเถระบางกลุ่มในการอาศัยอำนาจของรัฐไปให้ร้ายใส่ความพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) พระเถระซึ่งประพฤติดิถีปฏิบัติชอบและมีผลงานในกิจการพุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยมีเป้าหมายเพียงเพื่อการมีอำนาจในการบริหารคณะสงฆ์เท่านั้น กรณีนี้จึงได้สร้างความมัวหมองให้แก่ทั้งรัฐบาลและวงการคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก

ขณะเดียวกัน รัฐบาลเองก็มีเป้าหมายของตนเช่นกันในการที่เข้าไปแทรกแซงกิจการภายในสถาบันสงฆ์ นั่นคือ การที่รัฐบาลต้องการนำเอาสถาบันสงฆ์ซึ่งมีความใกล้ชิดกับประชาชนมากกว่ารัฐบาลและมีจำนวนมากกระจายตัวอยู่ในทุกท้องที่ของประเทศไทย และมีฐานะเป็นองค์กรหนึ่งของรัฐ เข้ามาเป็นส่วนสำคัญในการสนับสนุนนโยบายของรัฐบาล โดยเฉพาะโครงการพัฒนาชนบทเพื่อสนองต่อนโยบายการพัฒนาประเทศให้เจริญและนโยบายป้องกันและปราบปรามภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ ดังนั้นรัฐบาลจึงสนับสนุนให้มีการออกพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ซึ่งมีโครงสร้างการบริหารปกครองคณะสงฆ์ที่เอื้อต่อรัฐบาล ในการนำคณะสงฆ์มาร่วมในโครงการต่าง ๆ ของรัฐบาล เช่น มีการแบ่งภาคในการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น 18 ภาค หรืออำนาจสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์อยู่ที่สมเด็จพระสังฆราช องค์สกลมหาสังฆปริณายกแต่เพียงผู้เดียว เป็นต้น นอกจากนี้การที่รัฐบาลเข้าไปแทรกแซงภายในสถาบันสงฆ์นั้น ยังเป็นไปเพื่อการสอดส่องดูแลในเรื่องความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยของประเทศด้วย เนื่องจากความหวาดเกรงภัยจากลัทธิคอมมิวนิสต์ที่กำลังคุกคามอย่างมากในเวลานั้น และสถาบันสงฆ์ก็เป็นสถาบันที่เป็นศูนย์รวมของพระสงฆ์จำนวนมาก การเป็นที่รวมของคนจำนวนมากเช่นนี้จึงย่อมมีผลต่อรัฐบาลในเรื่องของความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาลให้ความสำคัญและเอาใจใส่ต่อสำนักสงฆ์และกลุ่มลัทธิที่เกิดขึ้นใหม่ต่าง ๆ อย่างมาก หากกลุ่มหรือลัทธิใดมีพฤติกรรมที่ส่อไปในทางที่เป็นภัยต่อความมั่นคงของประเทศ รัฐบาลก็จะเข้าดำเนินการจัดการดังเช่นกรณีของสำนักปฐุสวรรค์หรือสำนักหุบผาสวรรค์ เป็นต้น

ขณะที่บทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์นั้น เป็นไปในลักษณะที่เป็นการแสดงบทบาททางการเมืองทั้งต่อรัฐบาลและในหมู่คณะสงฆ์ เช่นกรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) รวมทั้งการแสดงบทบาททางการเมืองที่เป็นไปตามหน้าที่ของพระสงฆ์ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการเข้าเป็นคนกลางระหว่างรัฐบาลกับฝ่ายศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ซึ่งบทบาททางการเมืองของสถาบันสงฆ์ตามที่กล่าวมานี้ ได้กระทำไปตามภาวะแห่งสมณเพศและพระวินัยบัญญัติ ไม่ได้มีบทบาทในทางการเมืองโดยตรง เช่นพระสงฆ์หนุ่มบางส่วนในช่วง พ.ศ. 2516 ที่ขึ้นเวทีปราศรัยโจมตีรัฐบาลเองและร่วมเดินขบวนขับไล่รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งถูกกระแสประชาชนในสังคมวิพากษ์วิจารณ์ถึงความเหมาะสมในสมณเพศเป็นอย่างมาก

ปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทยในช่วง พ.ศ. 2500-2516 จึงมีลักษณะเป็นการอุปถัมภ์เกื้อกูลกัน ซึ่งลักษณะดังกล่าวได้ปฏิบัติสืบต่อกันมานับตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว เพียงแต่ในสมัยนี้ได้เพิ่มเติมในเรื่องของผลประโยชน์ต่างตอบแทนที่ต่างฝ่ายพึงจะได้รับจาก

การให้ความอุปถัมภ์อีกฝ่ายหนึ่งขึ้นมา ขณะเดียวกันแนวความคิดของพระสงฆ์ก็เปลี่ยนแปลงไปตามความเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นแนวความคิดในเรื่องเกี่ยวกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย แนวความคิดในการปฏิรูปพุทธศาสนาที่เสื่อมโทรมลงให้กลับมาเจริญรุ่งเรืองและเพื่อสนองให้ตรงต่อความต้องการของคนในสังคม เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับการเมืองไทย และความเปลี่ยนแปลงในด้านแนวความคิดของพระสงฆ์ในช่วง พ.ศ. 2500-2516 นั้น ฝ่ายการเมืองหรือรัฐบาลยังคงมีบทบาทที่อยู่ในฐานะเป็นฝ่ายควบคุมดูแลสถาบันสงฆ์เช่นเดิม และจะมีมากขึ้นเรื่อย ๆ ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้เพราะรัฐบาลถือว่าสถาบันสงฆ์มีฐานะเป็นองค์กรหนึ่งของรัฐที่ต้องมีการปรับตัวไปตามนโยบายของรัฐบาลด้วยเช่นกัน